

ИЗКУСТВОТО Е ЛЮБОВ

Избрани страници
от домашния архив на Йордан Заимов

ИЗКУСТВОТО Е ЛЮБОВ

Избрани страници
от домашния архив
на Йордан Заимов

ИК „Гутенберг“
София
2021

© Йордан Димов Заимов, автор, 2021
© Рая Йорданова Заимова, предговор и съставителство, 2021
© Светломир Константинов Мариновски, художник на корицата, 2021
© Биляна Брайкова Карастоянова, фотографии, 2021
ISBN 978-619-176-202-6

СЪДЪРЖАНИЕ

Вместо предговор: Непознатият Йордан Заимов

~ 7 ~

Дневник (1941–1946)

~ 30 ~

Андрей Николов за себе си и другите

~ 104 ~

Легенди

~ 110 ~

Поетични фрагменти

~ 117 ~

Сонети

~ 136 ~

Из ателието на Йордан Заимов

~ 139 ~

ВМЕСТО ПРЕДГОВОР: НЕПОЗНАТИЯТ ЙОРДАН ЗАИМОВ

През 2021 г. се навършват 100 години от рождението на Йордан Заимов (1921 – 1987 г.). Името му се свързва с кариерата на езиковед, изследовател на средновековни писмени паметници и специалист по ономастика, професор в Института за български език при БАН, един от водещите учени от втората половина на ХХ век.

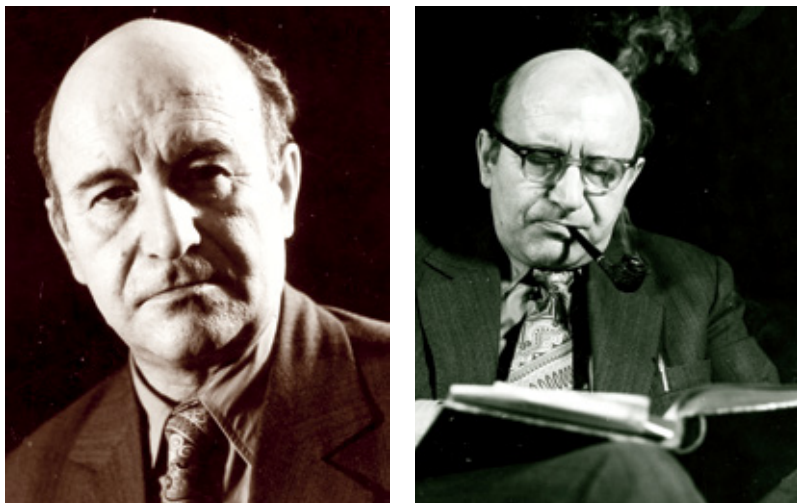
Това издание отваря различна страница, встрани от непосредствените му научни занимания. Но преди да разгърнем пожълтелите листа на неговия Дневник и другите запазени книжа, нека припомним накратко по-важните дати от неговата биография.

Роден е в София на 23 април 1921 г. в семейството на Димо и Райна Заимови. През 1940 г. завършва полукласическия отдел на Втора софийска мъжка гимназия и записва специалност „Славянска филология“ в Софийския университет (Историко-филологически факултет). Сред неговите университетски преподаватели са учени като Стефан Младенов, Стоян Романски, Кирил Мирчев, Михаил Арнаудов. Те, както и имена като Александър Балан, Петър Мутафчиев, Петър Динев, Петър Бицили, Владимир Георгиев, Макс Фасмер, представители на т.нар. „германска“ школа в езикознанието, допринасят с постиженията си за формирането му като изследовател в областта на езикознанието. Висшето си образование завършва през септемврийската сесия на 1944 г. От ноември 1944 г. до октомври 1946 г. отбива военната си служба като полага клетва в името на Н. В. цар Симеон II и втори път – след Референдума, в име-

то на Народна Република България. Постъпва като учител в с. Гиген (Плевенско) и завършва (1947–1948) курс по български език с втора специалност френски език в Института за гимназиални учители. През 1949 г. изпълнява задължителната по онова време временна трудова повинност. На 19 май 1950 г. е назначен от председателя на БАН за младши научен сътрудник III ст. в Института за български език, а от януари 1962 г. – за старши научен сътрудник в Института за български език, секция „Общо и балканско езиковедие с класически и нови езици“. Защи­тава докторат по филологически науки и от 1970 г. е професор в същия институт, където работи до смъртта си (11 декември 1987 г.). Ръководи секция по ономастика и проблемна група за издаване на старобългарски писмени паметници, като в същото време заема длъжността заместник-председател на Единния център по език и литература при БАН. През тези 37 години от професионалната си кариера поддържа контакти с много езиковеди от различни страни, публикува у нас и в чужбина¹. Голяма част от обемистата му библиотека беше дарена на Института за български език при БАН.

На малцина е известно, че извън тези научни изяви, е отделял време и за други дейности, чийто отглас се усеща от запазените страници на домашния му архив. Той съдържа негови стихове, преводи от творби на западно­европейската и руската класическа литература, обширен Дневник, преразказани легенди, събирани в продължение

¹ Библиографията му е издадена в специален брой *À la mémoire du prof. Dr. Jordan Zaimov*: сп. Балканско езиковедие/ Linguistique balkanique, 1996, XXXIII, 3, с. 201–274; *СЛЕДОВАТИ ДОСТОИТЬ*, доклади от международна конференция „Антропоними и антропонимни изследвания в началото на XXI век“. София, АИ „Проф. М. Дринов“, 2021. В Централен държавен архив се съхранява негов личен фонд 1325К, съдържащ 978 архивни единици.

Фиг. 1. Йордан Заимов, 1981 г.

на години по сведения на местни хора от различни области в България.

Scripta varia

Да надникнем в папките с книга. Там, под надслов *Scripta varia* се намират в ръкопис преводи на поезия от няколко езика. Най-ранният от тях е на трагикомедията „Сид“ (1637) от Пиер Корней, откъс от който е публикуван в далечната 1938 г. във вестник *Ученически подемъ*. За това произведение ще стане дума и по-нататък в текстовете от Дневника на Йордан Заимов. Преводите на Пушкиновите творби „Станси“, „Затворник“ и „Към А. П. Керн“ датират от 1943 г. Наравно с тях се срещат стихове, посветени на Николай Лилиев (20 май 1939 г.); преводи от Лермонтов на „Въздушен кораб“ и „Пророк“; от полски на Казимир Тетмайер и из „Кримските сонети“ на Адам Мицкевич; от латински „Пирам и Тисба“ на Публий Овидий Назон и „Писмо на болния поет до неговата жена“. Към палитрата от преводи трябва да се спомене и откъс от „Отело“ на

Уилям Шекспир, „Скръб“ от Алфред дьо Мюсе, баснята „Гарванът и лисицата“ на Жан дьо Лафонтен. Други преводи като трагедиите „Британик“ (1669) и „Андромаха“ (1667) на френския класик Жан Расин са също преведени от оригинал (1941–1942).

Стихове от Георги Водимски, дарени от автора, датират от 1966 г. Колкото до романите в ръкопис, в повечето случаи те са недовършени („Надежда Петрова“ и „Павел Черновски“), в Дневника става дума за работата по тях още през 1940-те години. Сюжетите им третираат въпроси за християнското изкуство в Рим и по принцип работата на скулптора с модел. Не са малко записките по подготовката на драми с исторически сюжет като „Билянов“ (роман за живота на един българин богомил в Испания), „Боляри“ (1961–1969), „Делян“, „Богомили“ (1967). Вероятно и творбата „Самодържец български“ (в памет на Гаврил Радомир, убит от роднината си (Йоан) Иван Владислав, 1015 г.) е била замислена като драма (вж. по-долу откъс в стихове). Ще припомним, че ключово място в езиковедските изследвания на Йордан Заимов заема разчитането на Битолския надпис върху камък на (Йоан) Иван Владислав и изработването на гипсов негатив в естествения му размер, днес съхраняван в Регионалния исторически музей – София². Филологическите му познания се съчетават с уменията му на скулптор, придобити още в младежка възраст при Андрей Николов (1878–1959). Затова и средновековните български герои заемат вниманието му и го привличат с деянията си.

Наред със споменатите исторически личности имаме словесна среща и със „Сивил“, либрето в пет действия за

² Й. Заимов, В. Тъпкова-Заимова, *Битолски надпис на Иван Владислав, самодържец български. Старобългарски паметник от 1015–1016 година*. София, БАН, 1970.

разбойника Сивил и за щастливата любов. Християно-ислямската тема също се застъпва в няколко ръкописа, съдържащи бележки за предполагаеми герои или началото на драматичното действие, чийто край не е поставен. (Например, драмата „Вида“ започната по време на командировка в Кьолн през ноември 1973 г.) Бележки за замислени пиеси насочват към други сюжети, различни от историческите, по фолклорни мотиви: „Магаре на сватба“, „Мокра кокошка“, „Жаба и локва“, „Хляб и сол“ и др. Легенди от Родопите, Балкана и Русенско са записани от местни хора. Някои от тях са „обработени“ и представени в стихотворна форма. В това издание са поместени „Отроче от мъжки пол, XVII–XVIII в.“ (б.д.), „Чучана“ (1978), „Легенда за Ени Хан Баба“ (1980-те години), „Момин камък“ (1984) и „Дъждосвирец“ (1982–1986). До голяма степен героите и действията в тях се вписват в универсални стереотипи, популярни на Балканите и съхранени от народната памет. Те не са преставали да бъдат обект на антрополози и изследователи на културната история. Записите на терен, датирани от 1970-80 години дават основание да ги смятаме за достоверни като извор, неизчерпаем и автентичен. Поднесени в стихотворна форма от Йордан Заимов те получават своеобразна емоционална окраска.

Разказът „Антоний и Лидия“ (1943) ни отвежда в провинциите на древен Рим, където главният герой Луций Петроний се любува на ваятелното изкуство на своите предци. Наред с това е запазено резюмето на комедията „Женитба“ (1969).

Една съществена част от *Scripta varia* съдържа авторски стихове от най-ранните години на Йордан Заимов до последните месеци от земния му път. Не бива да търсим съвършенство в изградената стихотворна форма, а по-скоро да приемем тази поезия като вътрешна необходимост,

като изблик на творец на изкуството. Както той сам споменава в свой текст по повод на поета Кирил Христов, на млади години се е увличал по Христо Ботев, Иван Вазов, Пенчо Славейков. „Мисленето в образи“ по модел на Кирил Христов го е привличало и това е видно от подбраните тук стихове. Най-ранните датират от 1938 г. като Христовият път към Голгота и безчестната власт поставя началото на една поредица, която отразява лични настроения, често пъти повлияни от ситуацията в България и Европа и вечния проблем за властта и духовните ценности.

Въз основа на класиците на българската литература и поезия изгражда, образите на мъченика и войника, на майката и любимата, на девствената природа и безнравствения човек, на привързаността към родината и интересното „чуждо“. Наравно с това епиграмите в стил Радой Ралин насочват към злободневни проблеми, универсални за всяко едно общество.

Малък свитък с книжа въвежда в света на „бай Андрей“. Негови мисли и спомени от артистични и ежедневни срещи с познати и непознати разкриват своеобразния поглед на майстора към живота и изкуството.³

В това издание или в тези откъснати страници имахме среща с част от това литературно творчество, пряко свързано с интересите на Йордан Заимов към изкуството и по-специално към скулптурата, която учи и практикува при изявения Андрей Николов. Още през 1938 г., по бащин съвет се свързва с начетения библиограф Никола Михов („бачо Кольо“), който по всяка вероятност го насочва към

³ За подробна характеристика на Андрей Николов вж.: М. Овчарова, *Червената къща. Памет за скулптора Андрей Николов*. София, Български бестселър, Нац. музей на българската книга и полиграфия, 2010.

ателието на майстора и с когото поддържа приятелство в продължение на дълги години. При „бай Андрей“ постъпва през есента на 1943 г. В „Съюза на художниците самоуци в България“ членува до прекратяването на дейността му (през есента на 1950 г.). Това съвпада с назначаването му на изследователска работа в Института за български език и от друга страна, с отдалечаването му от поръчки за подготвяния паметник на Съветската армия в София.

Във филмов разказ на БНТ „Корени“ (1984) сам споделя, че по-голямата част от времето си прекарвал в ателието по скулптура на ул. Любен Каравелов, където се сбирали приятели на майстора, интересни личности като филолога-класик Александър Балабанов, писателя Елин Пелин, публициста дипломат Симеон Радев, художника Константин Щъркелов – все модели на майстора. Споделя също, че бюстът на Симеон Радев е негово дело, подарен на „модела“.

Фиг. 2. Йордан Заимов и неговият „модел“ Симеон Радев

Дом, семейство, младежки години

По времето когато е водил записки в Дневник живее с родителите си – Димо и Райна – в Горнобанската им къща.

Фиг. 3. Старата Заимова къща. Графика от Дора Каменова (снимка Биляна Карастоянова)

Имотът на тогавашната улица „Военен път“ (днес „Монтевидео“, кв. Овча купел) е закупен през 1914 г. от двамата братя Димо (1873–1954) и Петър Заимови. Те построяват двуетажна стилна къща. И двамата са учители и благодетели на читалищното дело в Габрово, където са родени след преселването на баща им от село Боженци. В една от пристройките Петър си прави хербарий, задоволявайки своите интереси към природата и по-точно към флората. В първите години къщата е използвана за вила.

Фиг. 4. Димо и Райна Заимови (вер. 1920 г.)

Семейството на Димо и Райна живеят под наем на улица „Цар Самуил“ в центъра на София.

Малкият Йордан – единствен син – се учи в училището „Патриарх Ефтимий“, а баща му е начален учител и известно време „главен учител“ (ще рече директор) на училището „Тодор Минков“⁴.

И така, до неговото пенсиониране. Вероятно след 1925 г. или през 1930-те години се установяват да живеят в Горнобанската къща. Като юноша Йордан ходи пеша до трамвая на Княжевското шосе, за да стигне до Втора мъжка гимназия⁵. Междувременно иска да учи в Американския колеж в Симеоново и проучва с подробности изискванията за записване. Мечтата му за достъп до модерното светско образование не се сбъдва: трябвало габровският му баща да закупи пакет с дрехи, обувки и други вещи за живота в пансиона и да плати такса! Английски език учи частно при възпитаничката на Американския девически колеж (Цариград) Надя Сотирова⁶, с която поддържа връз-

⁴ Днес 20 Основно училище „Тодор Минков“, бул. Скобелев, вж за него: М. ГЕРОВА, *100 години училище „Тодор Минков“, град София 1906–2006*. (самиздат)

⁵ Днес 22 Средно езиково училище „Г.С. Раковски“.

⁶ Преводачка и авторка на учебници по английски език, вж. например: Селинджър, *Спасителят в ръжта*, роман. Прев. Надя Сотирова. София, Нар. култура, 1965.

ки през годините. Самата тя посещава редовно именника на Йордановден. Нейната сестра Адриана Сотирова-Балчева е дългогодишна учителка по френски език в Алианса и също съставителка на редица учебници. Сред запазените статуи от Горнобанската къща се намира и бюст на Адриана на млади години, изваян от Йордан Заимов.

Имах случай да се запозная с тази дама в края на нейния земен път, когато беше на 95 години. Разказваше за любовта си с Жорж Ато, дългогодишен лектор по френска литература и директор на Френския институт в София, загинал при неясни обстоятелства в Москва (1948)⁷. Мисълта ѝ беше ясна и независимо от възрастта си, преподаваше частни уроци по френски език на студенти, беше прилично гримирана и с направена прическа. Тогава имах желание да получа някои устни свидетелства за разпространението на френския език и култура у нас в първите години след 9-ти септември 1944 г., а тя беше приятен събеседник. Наскоро беше удостоена с високо звание на френското правителство, но младежките си години свързваше само и единствено с Жорж Ато. За бюст от Йордан Заимов нямаше никакъв спомен...

Неслучайно споменавам тези факти, които от една страна говорят за интересите на баща ми към чуждите езици и от друга, за работата му като скулптор във ваялната (ателието) в Горнобанската къща. Там беше на разположение богата библиотека, събирана още от 1930-те години, там се съхраняваха и голям брой бюстове, композиции от

⁷ R. ZAIKOVA, V. TAPKOVA-ZAIKOVA, Les activités littéraires et culturelles de Georges Hateau en Bulgarie, In: *La France, l'Europe et les Balkans. Crises historiques et témoignages littéraires*. Actes du colloque international, 22–23.09.00, Arras-Paris, Sofia: Institut d'Études balkaniques&Artois Presse Université, 2002 = *Études balkaniques* (Sofia), 2–3, 2001, p. 299–313.

Фиг. 5. Бюст на
Адриана Сотирова
(снимка Биляна Карастоянова)

гипс, част от които днес са в неизвестност, други се пазят от наследниците му. Прочее, за творческите му търсения става дума на много места в Дневника. Тези дарби обаче не са споделяни от баща му и това проличава от някои от разказите му, изпълнени с горчевина. Може би възрастовата разлика от 48 години между двамата е причина за неразбирателството – или това е вечният, класически проблем, съществувал от най-древни времена между баща и син.

За мен остава непонятно защо един образован човек като Димо Димитров Заимов, пропътувал стотици, вероятно хиляди километри с колело у нас и в чужбина, с жажда за опознаване на модерна Европа, не е ценял творческите заложи на своя син? Биографията му е силно впечатляваща: жизненият му път започва от Габрово; като начален учител започва да практикува още през 1893 г. в гр. Тетевен, следват редица градове и села в България – от родния му град и Търновско до с. Ново село (Видинско) и най-вече в София, където работи около седемнадесет години (1908–1925). През Първата световна война е мобилизиран за една

година; заедно с брат си Петър е активист в просветното и читалищно дело у нас. Известно време Димо се занимава и с рекламна и комисионерска дейност в София. Офисът му се е намирал на ул. Граф Игнатиев и ул. Княз Александър Батемберг. Той е един от основателите на „Просветния учителски съюз“ (1895 г.), почетен член на читалището в Етрополе и на рекламни агенции. Освен това е дългогодишен деятел на „Учителска застрахователна каса“, оставил завещания на читалищата в Габрово, Тетевен и Етрополе, на хор „Родна песен“ и училище „Тодор Минков“ в София⁸. Наред с тези организации, които в България водят началото си от края на XIX в. и началото на XX в. и на които посвещава основна част от живота си, не малко време учителят отделя за спорта и по-конкретно за колоезденето. През 1907 г. пътува с любимото си колело до Лондон, където посещава Балканското изложение⁹. След завръщането си в България подрежда картички с изгледи от всички посетени градове в Европа, подвързва го с кожа и го дарява на княз Фердинанд. Със златни букви изписва: „Спомен на Н.Ц.В. Фердинанд I, княз Български, от колоездача Димо Заимов по случай отиването му на колело за Балканското изложение в Лондон и завръщането му, 1907 г.“¹⁰

⁸ Р. ЗАИМОВА, В Европа без граници или с колело до Лондон, *LiterNet*, 11.04.2014, № 4 (173) = Автокласика, год. XV, бр. 162, ноември 2017, с. 60-63.

⁹ В. ЛАЗАРОВА, Димо Заимов – с колело до балканското изложение в Лондон през 1907 г., *Известия на регионалния музей – Габрово*, т. V, 2017 [2018], с. 120-127.

¹⁰ Албумът е съхранен в т.нар. Царски фонд, днес в ЦДА фонд ЗК, оп. 7, а.е. 409. Съдържа 284 картички с изгледи и образи на европейски суверени, знамена.

фиг. 6. Пътен лист
на Димо Заимов
за Лондон, 5/18 май
1907 г.

Впечатленията си от Лондон публикува в малка книжка със заглавие „Лондон и балканското изложение през 1907 г. (бележки и впечатления)“, издадени в Габрово от Г. Кехаев. Тя съдържа описания на изложението и българското участие, както и разсъждения за Англия и нейния напредък. В домашния архив е запазено и малко тефтерче с над 200 имена и адреси на лица, с които се е срещал по пътя. Един евреин от Лом, който живеел в Лондон и знаел английски, служел за водач на българите по време на престоя им в чуждата страна. Следващото му осъществено пътуване е до Киев, Москва и Санкт-Петербург през месец юни 1912 г. Към пъстротата в биографията на Димо Заимов се прибавят и различни награди, свързани с колоезденето му, както и грамота от Н.В. Борис III за високо оценена учителска дейност (1921).

Това богато CV говори за широко скроен човек, с динамика и идеи, с жажда за използване на техническите средства на модерното време и опознаване на европейските постижения, нрави и общувания от първите десетилетия на XX век. Познавах го само от семейните спомени. Родителите ми Йордан и Василка Тъпкова се оженват през месец юли 1950 г. „Да го научиш да работи, щото е мързелив и да пести!“ – с тези думи младата булка е посрещната „отзивчиво“ от свекър си! Габровеца опознах косвено от документите, които събрах по повод на обявената у нас реституция (от 1992 г. насетне). Тогава се затвърди у мен образа на пестеливия човек, чийто егоизъм не граничеше толкова с прословутата габровска черта на модерното време, колкото със страха от наложената национализация на комунистически режим (от 1948 г. насетне). „Свиването в черупката“ и несподелянето с най-близките си, необявяването пред държавните комисии за национализация на огромни площи с ливади, идваше като добавка към вече

утвърдения му „особен“ характер и стереотипа за габровеца.

Акценти в Дневника

Дневникът е писан на млади години между 1941 и 1946 г. Не е поддържан редовно, а само в моменти на вдъхновение от изкуството и литературата. Политическите сцени за този важен военен период са минимално представени, но все пак присъстват словесно. Ръкописът започва от 24 януари 1941 г., когато Йордан е на ненавършени 20 години и започнал да следва славянска филология в Софийския университет. До това време, през юли 1940 г. е положил зрелостен изпит и завършил полукласическия отдел на Втора софийска мъжка гимназия и допълнителен зрелостен изпит по гръцки език в класическия отдел. В периода на отбиване на военната служба (ноември 1944 г. – октомври 1946 г.) също пише свои наблюдения и стихове, някои от които не са датирани, а други са подновени и преписани през 1980-те години.

Текстовете в Дневника са писани в първо лице, единствено число, на моменти авторът преминава в първо лице множествено число. Обикновено вторият подход използва когато полемизира с въображаема публика или със свои познати лица. Някои от тях се споменават в дискурса и служат за отправна точка с концепциите си и социалните си поведения.

Малко са записите за ежедневието на Йордан. Все пак един от тях (месец юли 1942 г.) разкрива интересите му към езиковедски въпроси и въвежда жив събеседник на автора – д-р Никола Михов, за когото вече беше споменато по-горе. В текстовете от следващите месеци се подемят срещи и общувания между двамата по повод архива на Пенчо Славейков или други книжовни дейности.

Трагикомедията „Сид“ на Пиер Корней и проблема с превода ѝ заема челно място в Дневника като периодично авторът подхваща разсъждения за езика ѝ, ключовата епоха на Луи XIV и първата впечатлила го творба за превод от френски език, съгласувана с Николай Лилиев¹¹ и останала в ръкопис. Жан Расин и френската драматургия емоционално присъстват в размишленията за театралното изкуство от XVII в., което задава образци на модерност и предопределя битката между „старото и новото“ във Франция.

Авторът постъпва като човек на изкуството, който вижда света и божиите създания по свой начин, пречупва ги през призмата си, дава естетическа оценка на явления и творци оставили трайна дия в развоя на човечеството. Интересен е подходът му: той полемира с неизвестна публика, по-скоро това са обобщени образи на негови имажинерни опоненти. С инструментариума на изкуството създава своя атмосфера, която в повечето случаи има за опорни точки постиженията на ренесансова Европа. На места нежен и лиричен, друг път с гняв и ненавист обикновено към църковна институция. Темата за нея заема място още в първите страници на Дневника и отразява личните му виждания.

Посещението в Рилския манастир, силно впечатлява младия автор. Потресен е от отшелничеството и мързела на хората в расо, които безделничат по цял ден. Разказът тръгва от конкретното и видяното, за да ескалира в разсъждения за вярата и смисъла на живота, изцяло вписващи се в голямата и щекотлива тема на волтерянството.

¹¹ Преводът на Николай Лилиев на „Сид“ излиза от печат през 1940 г. Въз основа на него е и първата постановка на Николай Масалитинов.

Имам спомен за емоционалните му реакции по повод на „попски бради“ когато изричаше популярната фраза на Волтер (1694–1778): „Да смачкаме гадината!“ Накъсо припомням историята на този израз.

Когато френският просветител се оттегля в замъка си във Ферне, близо до границата с Швейцария, започва да води усилена кореспонденция с много известни личности и да взима страна, да се намесва интригантски във всички политически афери, които се случват на европейска територия. Пруският крал Фридрих и руската императрица Екатерина са едни от най-важните му кореспонденти, поради факта че правят реформи в страните си. Те са просветените монарси, които водят борба с изостаналостта, със закоравели църковни и манастирски практики. Волтеровата мечта е връщане към ранното християнство, към корените на религията, която е неопетнена: „Вярата в един Бог, който възнагражда хората за добрите им дела и ги наказва за лошите, е най-полезна за човешкия род“¹². Стройна концепция не се намира изградена в хилядите му писма, които са писани „по халат“ и/или диктувани вероятно разхождайки се из стаята. Не е известно точно кой от двамата – Волтер или Фридрих – е започнал да употребява в края на писмата си израза *Écraser l'infâme* в съкратен вид. С това са визирали проблема за верската толерантност, суеверията и злоупотребите с човешкото достойнство, все проблеми, поставени на дневен ред през десетилетията последвали забраната на свободно изразяване на религиозни практики, различни от католицизма.

¹² *Волтер представен от Андре Мораа*. Прев. Ст. Загорчинов. Предг. Жорж Ато (с. 7–10). София, Библиотека безсмъртни мисли, 1940, с. 25.

Ботевото стихотворение „Моята молитва“ е сред цитираните в Дневника поетични творби. Напомнянето за Бога, който революционерът почита и който е част от неговата душевност, от него самия, идва като завършек на разказа за вярата у човека. Критиката към съвременното духовенство на ХХ век е продиктувана от някои наблюдения на автора върху живота и деянията на духовници, които живеят само и единствено заради материалното благополучие, обръщайки гръб на грижата за ближния и неговото Спасение. Може би под влияние на Ботев използва изрази като попка намеса, гнъснава пачавра и т.н. Антиклерикализмът проличава и в едно от споменаванията на тогавашния софийски митрополит Стефан, бъдещият български Екзарх, чието високомерно поведение не прилягало на един духовник.

Сред просвещенците Жан-Жак Русо заема по-скромно място в Дневника на фона на волтеровите идеи. „Общественият му договор“ – най-превежданата и популярна книга от този автор¹³ – присъства в дискурса на местата, където разсъжденията вървят за различните виждания на творците по темата за природата. Авторът изцяло споделя гледището си за почитане и следване на природните закони като в този смисъл подкрепя Русо, защитника на природата и примитивното, на естествените нрави.

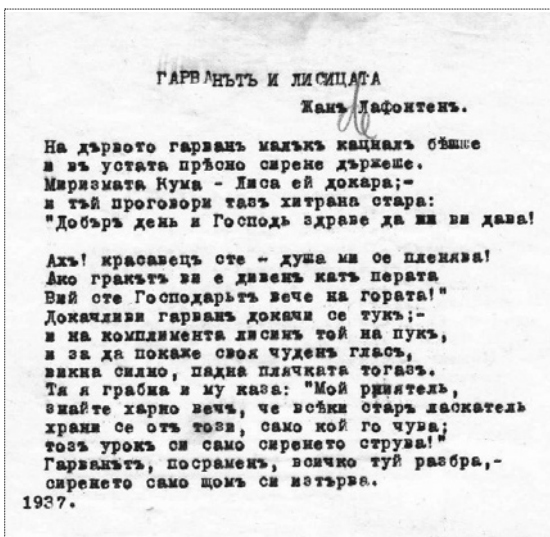
Четейки този Дневник над нас прелитат звуци на известни композитори от миналото, извайват се образи от мрамор и гипс на митични и реални герои, усеща се полъха на живата природа и драматично представени събития от театрални пиеси. Наравно с това заживяваме с волтерианските търсения за вярата и земното щастие, с русоистките

¹³ R. ZAIKOVA, N. ARETOV, Jean-Jacques Rousseau en Bulgarie. Eléments de bibliographie, *Études balkaniques*, 1, 2013, p. 131–137.

идеали за първичното общество, носител на началото в човешката цивилизация.

Разсъждавайки за светлината в творчеството на Рембранд авторът неволно стига до вечния проблем за Добро и Зло, до средновековното моралит е, което става „притча во езицех“ сред духовенството на Запада и определя до голяма степен разчупването на утвърдени норми от църковни деятели. Темата идва като продължение, като елемент от волтерянството и като важна тема за свободата на човешкия дух и разгръщането на креативните сили у творците, изграждащи ренесансовите процеси.

„Гениите“ – такива каквито ги познаваме от балканската преводна рецепция от края на XIX век насетне – изпъкват в записките за европейската литература и музика. Тук са Бетовен и Леонардо да Винчи, Шекспир и Рембранд, Микеланджело и Чайковски, Расин и Корней, Гьоте и Тургенев и т.н. Към тях се прибавят и вечните класици като Аристотел и творците на пластичното изкуство, оставили диря в европейското културно наследство.

Фиг. 7. Гавранът
и лисицата

Поетично възпява хармонията, красотата в природата и женската крехка натура. Неизпратено писмо до скъпата Красина е само едно откровение, отглас от усещанията на автора и изпитваната необходимост от споделяне в писмена форма на настроенията си. Този текст кореспондира с останалите теми, разисквани в Дневника.

Древногръцкото време се пренася в Новото и модерното като постоянен стереотип, който изгражда естетическото чувство и духовните търсения на Йордан и онези „интересни“ хора (като д-р Никола Михов), с които се среща и дискутира, а Пенчо Славейков и Боян Пенев косвено присъстват в неговите разсъждения и амбиции за изследване на българското литературно наследство.

Имаме среща с търсенията на млад човек, който намира сходства между отделни течения и идеи, присъщи на философи от Древността и подновени от Ренесансова Европа и Просвещението. Като че ли авторът е имал пряк допир с Аристотел, представен като добър познат, чиито идеи се разливат и обхващат целия свят. Универсалните стереотипи от класическо време, заедно с вметнатите латински изрази, оформят пътищата на разсъждения и тяхното приложение в конкретната ваятелна дейност. Тя, макар и мълчалива, а не звучна като музиката, е отправна точка в интересите му, подчертано в младежка възраст – „венец на творението“, когато пламъкът на младостта дава своите плодове в зряла възраст. Изваяните от скулптора Йордан Заимов образи на Атина или Брут носят чертите на човешкото достойнство и гордост, а барелефите на Бетовен говорят за сериозни помисли, драматизъм и резки промени. Прибавени към бюстовете на реални модели – възрастни хора и деца – те са резултат от търсенията на твореца:

Така и след бурята на чувството, ще дойде разума и мъдър, и спокоен като времето, ще разчисти ненужното и ще намери оправдание на новото, донесено наглед така ненадейно и случайно. (с. 45)

1944 година

Темата за Втората световна война започва да намира място в Дневника едва след една от големите бомбандировки над София на 20 декември 1943 г. По принцип впечатленията от военните действия са сравнително малко като обем на фона на литературно-естетическите разсъждения и практики в скулптурата. Прави впечатление рязката смяна на темата и тона, който от плавен и лиричен изведнъж става дързък, за да ни направи свидетели на бурни и кървави военни действия, на сблъсъци и човешка злоба.

Далеч от схематично представяне на събитията през ключовата 1944 година, авторът примесва работата си по скулптирането и разсъжденията за изкуството с наболели политически събития. Определено не симпатизира на германофилите и по принцип смята, че германците трябва да се оттеглят от България. В същото време колебливо приема новата власт след преврата на 9 септември 1944 г. Усеща незаглъхващите имперски намерения на съветска Русия. Необичайно започва разказът за тази съдбоносна дата:

*Настана ден божии на земята, 9 септември 1944 г.
Ден като всеки ден. (с. 96.)*

Началото на събитията като че ли започват със създаването на света според библейския разказ и бележат важни промени с обявения преврат, станал факт през нощта на 8 срещу 9 септември. Неволно сме свидетели на драматич-

ния развой на Втората световна война и основни действия на правителствата до и след идването на власт на Отечествения фронт. Авторът изхожда не само от „видяното и чуто“ в центъра на София и по радиото. В домашния му архив са запазени вестници, които отразяват кончината на цар Борис III, деветосептемврийския брой на „Отечествен фронт“ и пропагандни листовки на ОФ. Самият той не остава безразличен към случващото се: желае оттеглянето на германските войски от България и притеснено приема напредването на съветските войски като дългогодишната имперска мечта за „топлите морета“, проливите Босфора и Дарданелите. Позицията си по тези въпроси не беше променил през годините. В семейна среда е запааметен следният случай.

В Горнобанската къща на семейство Димо и Райна Заимови, която беше с девет стаи, е имало германски военни на квартира. Когато получават заповед за оттеглянето си, те си плащат наема, изчистват стаите, в които са живели и си заминават. Тръгва обаче слух, че на тяхно място ще дойдат хора от съветската армия. Тогава майката на Йордан Заимов, Райна, прибира всичката покъщнина, скатава дори и пружините на леглата и оставя въпросните стаи с гол под и стени. На въпроса, отправен от близките ѝ, защо постъпва по този начин, тя отговаря: „Аз помня от мама и баба как са се държали русите по време на руско-турската война, как са безчинствали и пианствали като свине!“

Не мога да отмина употребата на редица думи и изрази, които са необичайни като *вторчинител*, *живописа*, *живописец*, *постиг*, *раздвой*, *отраз*, *извайко*, *нежнодъхни гърди*, *рязкост между светлосенките*, *трогливо*, *въобраз*, *подхвърлка*, *откров*, *безживотни мускули*, *съзрявам*, *живейна задача*, *верци*, *състрадна симфония*, *об-*

Фиг. 8. Портрет на Райна Н. Заимова (1885–1968)
от брат ѝ Георги Йорданов¹⁴

щувка, а румъни и руси са едни от главните актьори през 1944 г.

Да оставим самият автор да говори с написаното слово. Приятно четене!

София, март 2021 г.

¹⁴ Георги Йорданов (1892–1967), разградски художник, завършил живопис в Италия.

ДНЕВНИК

1941–1946

София, 24 януари 1941 г.¹

Сид

Ето вече три години и половина откак работя току-речи непрекъснато над превода на „Сид“² и все някак си ми се струва, че още не съм доволен от постигнатото. Наистина може да се каже, че изобщо да се превежда класик е трудно и в голяма мяра невъзможно. Езикът на Корней е крайно сбит, стегнат, но същевременно изразен, истински класичен и преди всичко – красив. В александрийския стих, който позволява само дванадесет срички, Корней употребява дванадесет, дори тринадесет и четиринадесет думи, които преведени дословно на родния език, дават стих и половина, а понякога и два стиха. Ето защо, Корней е изобщо труден да се превежда.

¹ Правопис осъвременен.

² *Le Cid* – трагикомедия от Пиер Корней, представена за пръв път през 1637 г. в кралския двор на Франция. Още 17 годишен Йордан Заимов превежда от оригинала действие първо, явление четвърто от „Сид“, 1637. Публикуван е във вестник *Ученически подемъ*, год. XV, бр. 2, декември 1938, с. 5–7: това е първият опит у нас за превод на „Сид“. Останалите части от творбата остават в ръкопис. Преводът на Николай Лилив на цялостната творба излиза през 1940 г. За връзките между двамата преводачи виж по-долу „Авторски стихове и епиграми“ (с.117).

„Сид“ не е случайно произведение във френската литература. Както всяка голяма творба, „Сид“ се явява като мерило за постиженията на френския класически гений от XVII век. Появата му възбудила много ожесточени нападки и възторжени одобрения. За него са се казвали много противоречиви мнения, които говорят само за неговото величие и дълбочина. Идеята, въз основа на която Корней е съградил своята трагедия, е вечно жива, трепти във всяко голямо сърце и буди противоположни чувства: чувството на дълга, който заповядва и чувството на любов, която ни кара да забравим дълга. Свежестта, с която Корней ороси испанската исторична приказка за Сид, красотата, чийто жрец върховен е сякаш той сам, която той вложи в живия диалог на своите незабравими герои, най-сетне мярката, която той умее да употребява по-разумно от мнозина свои другари по перо, правят от „Сид“ наистина една чудна пиеса, с чудно съотношение между форма и съдържание. „Сид“ се появи в аристократична епоха, защото сам бе рожба на тази епоха и следователно той трябваше да отговори на отличните ѝ изисквания. На това се дължи подражанието на древните драматици и самото търсене на сюжета.

Каквато и да я наречем епохата, през чийто разцвет се появи трагедията „Сид“, – дали класическа или лъжекласическа, – тя самата представя в голяма мяра висок развой на френския театър, на френския език и дух, на които днес благоговейно се покланят искрените почитатели на вечното и красивото в изкуството.

1 юли 1942 г.

Днес се събудих в шест часа и след 40 минути седнах да работя над речника като вадя думи от сборника на Васил Стоин – „Български народни песни от Източна [и Западна]

Тракия“, 1939 г.³ Тази работа е въпрос на навик и упражнение, защото тя трябва да бъде системна, не интензивна, а експанзивна, както казва д-р Н. В. Михов и то с пълно право, и най-главното – да се работи постоянно. Аз например, щом си отворя очите сутрин, чувствам вътрешна нужда да се задоволя нравствено, сякаш без нея не бих могъл да живея, сякаш удовлетворение на тая нужда е *conditio sine qua non*, за да прекарам спокойно деня. Тази работа още прилича на лекарство, което се взема от някой болен всяка сутрин; ако не вземе лекарството, той може дори да умре. Ако пък аз не взема дажбата думи, ще трябва да върша другата си всекидневна работа някак си без желание, като че ли нещо ми липсва. Впрочем аз вече свикнах с тая работа и не ми прави впечатление, че тя влиза във всекидневните ми задължения.

28 септември 1942 г.

Вчера се върнахме от Рилския манастир, който посещавам за първи път. Самото име манастир за мен вече говори доста и винаги почти възпроизвежда едно и също впечатление. Той е затвор, дето отчаяни люде отиват да оплакват своето безсилие. Там няма да се намери нито един здрав мъж, който да мисли и да чувства здраво. Той ако е здрав, ще намери смисъла на живота бездруго в труда и съвършенствата, които той носи. Обаче черният дявол предпочита с молитва, и то неискрена и нечестива молитва, да скверни благородното желание на другите, когато те искат да видят всичко в живота, да изпитат повече и по-различни

³ Посоченият сборник на Стоин излиза посмъртно през 1939 г. Някои запазени бележки в личния архив на Йордан Заимов показват, че е изваждал диалектни думи от тракийските области. По-долу става дума за работа по този речник и получен подтик от д-р Никола Михов за тази книжовна дейност.

чувства, да се радват и скърбят в хармония с природата, наша най-мъдра учителка. Един калугер прилича на кон, свикнал да върви само по един и същи път: с него конярът не може да отиде където иска. Но сравнението не е подходящо: конят като влак може да върви все по един път и пак да върши сравнително полезна работа, а тия брадати козли и маймуни не могат и да си почешат петите от мързел и не могат да си напишат името правилно. Ако има наистина Бог там нейде в дълбините на човешкото сърце, а не по необхватните простори на небосвода, тези черни духове обиждат тоя истински Бог на разума и чувството. Човек трябва да вярва. Човек не може да живее без вяра, защото има чувство и мисъл. Животното не вярва, затова на него никой не завижда. Истинският Бог не може да живее извън човека, защото тогава той ще живее като дух, или олицетворение на дух, който е недостъпен за нашето познание. Първобитникът може да е вярвал в неща, които не е познавал – като в огъня, звездите, бурите и небето, защото той се бои премного от тях, тъй като битието му зависи от тяхната воля.

Обаче културният човек, човекът на познанието и самовладеенето, – този човек не може да вярва в неща извън материята му и извън неговата душа. Не е ли обидно за здравия разум човек да ходи в черква, за да слуша слово божие от устата на безбожник? Защото най-малко вярва изобщо в нещо този, който сам твърди, че вярва. Имало е досега само един истински мъж, който е вярвал в човека, доколкото и той е човек и има човешки произход – Исус Христос. Неговият живот завърши на Голгота, с което потвърди думите си – любете друг друга. Той наистина обичаше другите и наистина умря на кръста за тях. Но кажете, господа, за бога, какъв трябва да бъде човек, за да бъде по-голям лицемер и по-голям егоист от оная бъчва,

след която ходят два слонски крака, които носят най-отгоре една анатомична глава? Това е за мене символът, който убива това, което иска да даде на другите и което той сам не притежава. Никой не е стигнал до завиден състой само с вярата си в Бога, в попския поп или с тъй наречената религия. Никой поп не може да възприеме нещо научно, нещо човешко, защото той е догматик, със скован мозък, заварен с клеймото на невежеството и безразличието. Кажете ми, господа, едно голямо добро или поне добро, което църквата е направила на човечеството? Кажете ми колко бедни е спасила, колко майки е утетила, колко деца е закрилила? Попът казва: помоли се на Бога и той ще ти помогне. Това е най-голямата глупост, на която е способен да се унижи човек. Народната мъдрост казва: помогни си сам, за да ти помогне и Господ. Но какъв смисъл [има] да обясняваме нещата с божия намеса? Тогава всичко е най-добре и най-лесно. Кой направи земята? – Бог! Кой даде суша? – Бог! Кой даде навóд? – пак Бог! Защо тогава да търсим други научни обяснения? Те са напълно излишни според поповете с калимявка. На латински това би рекло *ignotum per ignotium*. За неук мъж е неизвестно кой направи суша, навóд, глад, мор и болест. За него това е неизвестно и вместо да си го обясни с чист разум, той прибягва към по-неизвестното – Бог. А кой създаде Бога?!! – Кой създаде тоя всеилен дух ли, дявол ли, материя ли, що ли най-сетне? Ако той е неизвестен, кое трябва да бъде по-неизвестното, за да обясним неизвестното – Бога? Накрая, ако така вървим, ще стигнем, че всичко е от Бога, че и псувните по негов адрес идат пак от Бога.

Не мога да си представя докъде би стигнал днес човешкият гений, ако не беше тая попска религия, тая жалка склонност на човека лековерно да обяснява нещата с наме-са на трето лице, някакво понятие, плод на неговата сла-

бост. Нашата ера, като [живи] творци на земята, води начало от четири хиляди години насам. От тези четиринадесет века човечеството е използвало за себе си само четири или пет, за да възмогне над материята с помощта на своя дух и да владее природата. Възраждането⁴, преди четири века приблизително внесе нов лъч в историята, лъха на разума и култа към новото и критичното. Всичко създадено от старите народи, всички постижения на културата им са стигнали до нас в жалки останки само благодарение на попската намеса, тая гнъснава пачавра, която си вре гагата дете не трябва. Колко паметници са били развалени, за да леят поповете оръдия, за да бранят своите затвори, колко статуи са били разрушени и направени на топки, които попските слугаши са търкаляли срещу бунтовниците на папския строй от кулите на тези мръсни човеци? Колко пъти църквата, амвонът на невежеството, възстава срещу откривачите на нови неща от природата? Колко пъти са карали Галилей да се отказва от учението си, колко пъти изгаряха Ян Хус на кладата? Колко време не позволяваха да се мисли и да се държи духът в мрак? Малко ли караха людете да мъчат своето тяло с пост и душата с пръсти изсмукана молитва? – Защо? За угода на мрачния оня промислител, който като езически бог не се омилостивява без жертви. Ако тази хидра – църквата – имаше една глава – без страх я бих отрязал, за да се махне веднъж завинаги от света това чудовищно създание. Схоластико, схоластико! Ти, майко нежна на поповете и невежеството, ти мършава кучко, която се храниш с трохите от болярски трапези, с мръвките мозък, които ти подарят ония, що са скарани с

⁴ Навсякъде под термина „Възраждане“ трябва да се разбира „Ренесанс“. Преводът на автора е продиктуван от желание да се поддържа чистотата на българския език.

него. Но ето че се просветлява, ето че зора се сипва и настъпват дни на радости и труд, дни на тържество, което е празникът по случай твоята смърт. Ти до вчера не допускаше нищо извън тревника и молитвеника, сякаш на света всичко беше свито само в него, но утре, ах утре! Утре всичко твое ще бъде изгорено с тия дрипливи книги, където всеки четеше твоео безсилие и твоите глупости и твоята слепота.

15 ноември 1942 г.

Днес вали ситен сняг и времето е много студено. Седя си в стаята и си мисля и какво ли не минава през главата ми в тоя миг! Случайни обстоятелствата мислят мисълта ми от една крайност в друга. Зимата настъпи вече сериозно с мразовитото величие като много въпроси от първостепенен характер остави неразрешени; безброй семейства стоят в тази зима без въглища, безброй майки оплакват безпаметни живота и младостта на първи рожби, загинали на кървавото поле, на кървавите полета по право, защото има не едно върху студените пазви на земята.

Преди една неделя горе-долу почнах бюста на един приятел – Митко Събев в галерията на магазина в София⁵, понеже тук вкъщи е студено в ателието, а другаде няма къде. Работата върви добре, само че той винаги закъснява.

Днес се скарахме със стария за дреболия и той, както винаги, си каза целия урок от начало до край, искам да кажа изруга ме и изрече по мой адрес най-красиви думи, с които би могла да се похвали някога устата на дърт и неразбран страхливец. Укори ме или не забрави да ме укори и задето

⁵ Бащата на Йордан, Димо Димитров Заимов (1873–1954) е бил собственик на помещението на ул. Граф Игнатиев в София, където упражнявал комисионерска дейност.

фиг. 9. Портрет на Димо Д. Заимов от худ. Георги Йорданов

съм се настанил да моделирам в галерията на магазина, като заплашно добави, че в най-скоро време с тесла в ръка и с огънен гняв и злоба в душа – добавям аз, ще вземе да развали бюста на най-добрия ми приятел. Сега му е лошо на стомаха, пъшка в съседната стая и ме вика постоянно да му запаля печката. Колкото повече се бавя, толкова повече козове той търси и намира в обвиненията срещу мене. Аз съм искал да го уморя, да го накарам да умре по-скоро и други подобни укори, които, смята той, правят чест на златните му уста и издават най-скритите помисли на един блуден син⁶.

17 ноември 1942 г.

Мнозина твърдят, че геният бил търпение. Начело на това мнение стои, мисля, Гере, като го изказвал в най-прост вид: Геният е търпение. Геният не е търпение. Геният е любов!

⁶ Разликата в годините между баща и син е 48. Йордан е къснородено и единствено дете в семейството на Райна и Димо. Затова и диалозите, житейските проблеми между баща и син протичат конфликтно.

Търпелив е градинарят, който с ножица в ръка, трябва от сутрин до вечер да търси де по дървесинната кора има червиви гнезда, за да ги изреже; търпелив е овчарят, който трябва да се разправя с много глави овци всеки ден, да ги събира, пладнува, пои, разлъчва; търпелив е волският каруцар, който кара товар, и то тежък товар, на разстой 20-25 км. дневно. Той трябва да стане търпелив, да не казвам повече думи, той трябва да стане с волско търпение. С тока на времето, характерът на волския воловар се променя, той става бавен, но сигурен в постъпки и дела като своите учители, своите другари.

Но геният, господата, не е търпение! Геният е любов и то любов най-кристална, най-лъчиста, най-слънчева, която е мислима на този свят. Всеки търпеливец може да направи нещо, но този който има в гърдите си чувствена любов към това което работи, той уверявам ви, ще го извърши с майсторска ръка. Представете си Бетовен (1770-1827)

с разчорлени коси, в лоша стая, седнал пред отвореното пиано, когато през опушения прозорец влиза един романтичен лъч и му нашепва великолепната Лунна соната, той е обърнат цял на чувство и трепет, душата му се излива с всяка нотка, откровението му се очертава по неземните и невидими звуци, които обаче опитно ухо улавя добре и

Фиг. 10. Бюст на Бетовен от Йордан Заимов (б.д.)

вижда не, а чувства това, което е чувствал твореца. Един Бетовен или творец изобщо с негов ръст, бездруго твори, ако не твори, той не може да живее. Значи неговият живот е в неговото творчество; неговото творчество е той самият, той не е извън него, а вътре, в неговата душа. Неговото творчество е неговата любов. Той се стреми почти инстинктивно към творчески откров, както сянката подир този, пред когото е светилникът.

Представете си Леонардо как рисува своята Джоконда; со всеки нанós на четката той нанася не, – той обезсмъртява всеки трепет от душата си, от влюбената си душа. Когато човек работи творчески, той винаги е влюбен, влюбен е в музата си, во великото си призвание, в гордото съзнание понякога че той е избраник, че той е водител на вкуса и финеца на цяло поколение, век, а може би и всички времена; каквито са старите гръцки майстори и творците от Възраждането в по-ново време. Казват, Леонардо е влюбен, преди да се влюби в Мона Лиза, той е влюбен в творчеството си. Творецът Леонардо е по-велик от гражданина Леонардо, защото творецът е израз и символ същевременно на едно чувство – любовно чувство, без което няма творчество, а гражданинът – само на хладен дълг, който не буди никакви чувства, но дори и убива понякога благородни прояви в нежни сърдца. Неволно на ум сега ми идат великите думи на Шилер: законът не е създал нито един велик човек, а свободата ражда исполини.

3 декември 1942 г.

Би било интересно да се съпостави Шекспир с Рембранд, фламандеца от времето на Възраждането. Великите духове винаги имат нещо сродно и общо помежду си. Общото между сенките на двамата майстори е в тяхната пластичност, в техния стремеж или по-скоро интуитивна

склонност, несъзнателен пластичен усет за нещата. Те никога няма да видят един предмет в плоскост, а винаги в пластичност, винаги ще му се виждат и трите размера, при все че гледат само двата. Този проникателен поглед, който се вмъква иззад скритата покривка на нещата, тази силна интуиция, която предсказва причините за известни явления, иде в техния ум от дълбокото съзерцание на природата, която мълчалива говори за величието на душата, както красиво казват латинците. Тя им разкрива своята прелест, тя им разкрива своята вечна загадка, тя им показва къде се крие тайната на света и неговото съвършенство. Така тя ги учи най-напред да познават причините на нещата. Известно явление става, човек го вижда, добива и слухово, и зрително впечатление за това, може би се радва, но може би скърби, но той няма да остане дотук. Той ще отиде по-нататък и ще попита – но защо? Едно честолюбие, свикнало да се стреми вечно, не може да не се замисли пред тоя въпрос. Най-сетне той търси, а значи и намира разгадката му. Тогава той е честит, казват пак латинците. Великите умове имат и тая способност да виждат причините, но имат и другата – да виждат и последиците. Затова, казват, големият поет е и пророк. *Vates* на латински значи и едното, и другото.

Всъщност пластиката лежи в основата на всички изкуства. Всяко изкуство представя в по-голяма степен подражание на природата и нейните явления. За да се познава пък тя, трябва да се наблюдава изтънко, проникателно, с други думи да се съзерцава с душа. Големият артист е именно затуй голям, защото има силно вътрешно прозрение, силна интуиция. Затуй той няма нужда да се замисля много върху нещата, за да стигне до тяхното познание. Познавателната способност той не възприема, не получава отвън, защото я носи в себе си, в сърцето си. Артистът не цели да постигне

познанията на нещата. Той може да чувства само нещата, да чува техния скрит шепот и да го преживява. Артистът се стреми обаче да получи тия чувства от природата и да създаде хармония помежду им. Оттук вече почва неговото творчество, неговото изкуство, защото ще трябва да премине през чувството си и трябва да бъде отраз [отражение] на една по-горна действителност.

Хармонията на чувствата е най-горният израз на артистичното вдъхновение. В нея са слети най-противоположни елементи. В нея са отразени мисли, стремежи и желания, които са в постоянна борба помежду си. Мнозина преживяват много потресни неща в живота, мнозина прекарват може би повече преживелици от някой артист, но малцина после пресъздават творчески този сурово събран материал. Сред хаоса на различни чувства, под напора на разни страсти и противодействието на силна воля, артистът умее да намери единство между разнообразието, което е вече неговата най-художествена форма.

У Шекспир има мотиви, които произтичат от сблъсъка между характера на героя и неговите желания, което предизвиква една от най-красивите борби в тоя свят – душевната борба. Тя е толкова по-красива, колкото по-самостойно се води и толкова по-велика, колкото по-силни са силите на двата мотива, които я обуславят, от които тя е породена и от които зависи. Най-великата борба е тогава, когато врагът и борецът са един и същ човек, значи когато човек се бори със себе си. Бетовен се бори, казват, със съдбата, дори и той сам казва, че тя тропала на вратата му с началните тонове на Пета симфония. Обаче големият майстор на тоновото изкуство се е лъгал – той се е борел жестоко в себе си, между своите мрачни предчувствия и своето бедно и окаяно положение. Силата, противодействената сила на едно раздражено самолюбие,

способна у призвани души само на велики художествени подвизи, се залавя да се бори с една външна стихия, с един невидим враг: с външни обстоятелства, пречки и зложелания от людска злоба, което обичайно наричат съдба. Но този причинител на душевна борба не би съществувал ако геният (или човекът) не беше тъй устроен, тъй създаден, болезнено да противодейства на външните раздразнения, – иначе казано – на съдбата, което противодействие носи зачатъка и венеца на творческото вдъхновение. То съществува.

Шекспир иска да противопостави два свята в един и същи човек или най-често в една и съща личност, което не е все едно. Той търси хармонията между причините и последиците при борбата на личността. Шекспир обаче е голям майстор да построява подобни сцени на драматична борба. По-право, той не ги създава, а умее да ги намери и да избира. Сюжетът е в края на краищата избор от много възможности. У Хамлет например има двойна борба – една борба най-напред между злочестия Хамлет и неговия чичо, похитител на престола и второ, Хамлет вижда че не разполага с достатъчно сили, за да води борба с похитителя на престола и съблазнителя на майка му. Тук вече почва втора борба – Хамлет се бори със себе си – от една страна стои желанието му да отмъсти, което му внушава убитият баща във вид на сянка (призрак), заклева го да отмъсти и Хамлет приема това; от друга страна той търси сили у себе си, търси противодействие срещу похитителя Клавдий, но среща само слабост, нерешителност и колебание. В тази двойна борба Хамлет трябва да загине и той загива красиво в края на трагедията. Красотата на тази драма е в хармонията на нравите, на [...] духовни станове, които трябва да влезат в борба помежду си. И не само в Хамлет – целият Шекспир е пълен само с борби, борби между добродетели и пороци, между нравствени начала и грозни падения,

между нежнодъхни гърди на млада невинност и гърдите на черната злоба, които дишат само мъст.

У Рембранд има пак борба. У него има пак борба между мотивите, които в случая са светлините и сенките. Рембранд ненапразно е наречен цар на тъмнините. Той умее да вкара тия светлосенки в борба помежду им, вкарва в борба техните носители – лъчите, които така се преплитат и преливат, че се получава трепетно впечатление, като че ли ей сега са нанесени тия светлини и сенки и още не са се успокоили на местата си, още трептят във въздуха. Колкото по-силна е рязкостта между светлосенките, толкова е по-силно и впечатлението, толкова то повече наистина се запечатва върху съзнанието и буди чувства на учудване. Аристотел говореше, че изкуството, по-точно трагедията, която взема за пример, трябва да възбужда ужас и състрадание, значи две резки чувства в едно и също време. И в хармонията им наистина има нещо трогливо, нещо разтърсващо, което ни кара да усещаме и да чувстваме в себе си, че наистина има и друг свят извън нашия, който можем обаче да възприемем само чувствено. Един французин обаче от седемнадесети век прибави още едно чувство, което трагедията възбужда – учудването. Впрочем, това не е нова прибавка, нищо ново няма под слънцето в областта на духа от хиляди години насам. Пиер Корней, който именно прибавя това, вярно е схванал впечатлението от взаимодействието между разните причини, мотиви при драмата и вярно е изразил това, което старият грък е пропуснал, понеже той е писал само за причините, а не и за последствията, което е твърде характерно за гръцкия свят, който се рови ненапразно в корените на нещата.

3 март 1943 г.

Изкуството бездруго е чувство, бездруго е чувствен отраз на околната среда, на околната действителност.

Идеята за една поема, за едно платно или една фигура, или трогателен барелеф иде винаги чрез чувството. Нещо от наоколо така въздейства върху нашето чувство, върху нашето сетиво, с което гледаме в света на въобраза си, така удря по него като магично чукче, че за миг въобразът се отправя от този свят и възлиза към онази бленувана действителност, където всички творби на изкуството са готови, само чакат благословена ръка да ги докосне и леко да ги понесе към нашата действителност, за да ни зарадва с някой нов свой откров. Там в оня въобразен свят седят во трепетно очакване безброй нови твърдения, създадени все по подобие на долни (реални) образци, по наблюдения над земни същества и действителност.

Изкуството е бездруго чувство и повече нищо. Обаче само чувството никога не е поднесло никоя художествена творба. След потока на вдъхновението, след бурята на чувството иде Господарят разум, който вече ще помисли за изпълнението. Той ще направи разбор на всичко, ще види какво за какво може да послужи като изхожда от художествена закономерност и целесъобразност. Чувственият поток бездруго е донесъл и някои полезни неща, които не биха допринесли нищо за единството на бъдната художествена творба. Той прилича на буен планински поток, излязъл из обикновено корито при необикновено време – след буря, след дъжд или снеготопеж, който бясно се спуска през гори, канари и пропастни пещери и лудо бяга към равнината, която като любима девойка ще прегърне своя разбунтуван любим, ще го обхване и ще притисне силно до гърди и с усмивка, и сладка целувка ще изтръгне бурята от младите гърди. Така ще се успокои потокът и ще се разлее спокойно и нашироко по равнината и ще запее като у дома си.

Така и чувственият поток на сърцето ще мине през непребродими места, дето преди и на ум не е идвало да мине,

ще раздвижи нетрепнали струни и ще донесе нещо ново и красиво от тия нови непознати места. Бурени, дървета, корени и канари на първо време затлачват новия път на потока, но ще мине малко или много целителят на всички земни болки – времето ще тръгне по своята работа и скоро ще разчисти всичко, ще тури в ред [на] всичко, разбъркано от безумния поток.

Така и след бурята на чувството, ще дойде разумът, и мъдър и спокоен като времето, ще разчисти ненужното и ще намери оправдание на новото, донесено наглед така ненадейно и случайно.

7 юни 1943 г.

Когато люде на разума като мислители и философи искат да уверят верци [вярващите], че те вярват в туй, което не разбират, то те връщат престъп, защото по разни пътища искат да стигнат до еднакви последици. Първите значи, мислителите, тръгват по строгия и често суров път на разума и хладния разсъдък и дохождат разбира се, в съгласие и с науката, да отрекат, че Бог съществува. Другите пък, верците, тия които вярват, че техният Спасител съществува, те стигат по чувствен път до идеята, че има Бог, че има „нещо“ там горе, незнайно къде, което мълчаливо управлява вселената и поддържа нейната хармония. Разбира се, ония от тях, които към чувството прибавят и малко разум, не стигат до смешните заключения на своите събрата за всемогъщество и началност на Бога. Ако наистина обаче някой е убеден по чувство, че има Бог, защо други ще трябва да го разубеждават и да му внушават с чуждо оръжие, че няма Бог? Ако целта на земния живот е щастието и ако някой смята, че вече го е постигнал чрез религията, защо тогава да искаме да му го отнемем, да го направим отново злочест? Че той не е постигнал щастие –

не е и никой не може да го убеди в противното на това привидно щастие. Значи този човек плува в мъгла и смята, че се движи в лазурен простор и лети към блаженство, когато всъщност той лети към пропаст, може би. И сигурно е така, защото до днес никой не е допринесъл добро или полза на човешкия род чрез кухи религиозни съзерцания, а само с постиженията на своя труд – бил той умствен или физичен. Но както и да е, животът е дар, с който човек може да разполага както иска – един го жертва за други и дава плодове, други – за себе си, затворен себелюбно без да иска да знае мисълта, че той е длъжен да върне нещо на другите, които са му помогнали да стигне до този културен развой, той е задължен да прибави един милиграм поне, да хвърли едно камъче повече в грамадата на човешката култура. Аз не съм против религиозните и набожни люде, аз не ги мразя, защото аз изобщо не мразя людете – те не заслужават подобно човешко чувство, аз или ги обичам, или ако не – съжалявам. Впрочем съжалението и омразата да значат едно и също нещо щом като противовесът на обичта се явява омраза у други, а у мен – съжаление.

Крайно ми е неприятно когато видя някой свещеник да се гаври с най-светите чувства на човека, да търгува с простите и велики думи на Христа и да дава съвети на други да вървят по пътя му, когато той върви по обратния. Ако днес човек е на толкова ниско културно равнище, това се дължи главно на разни схоластици, които на разни места се наричат разпо – като папи, патриарси, калугери и попове, които развалят въздуха, който дишат. Кажете ми, за бога, две дела извършени от религиозно лице, с които днес човек да се гордее? Наистина имаше през Възраждането папи, които даваха луди пари да строят църкви, храмове и най-вече гробници, обаче, нека бързо забележа, това беше не толкова от желание да оставят паметник

на тогавашното време и да дадат работа на художниците, колкото от суетата да надминат по блясък и разкош своите предходници, които като тях са били щедри да изпълняват подобни суетни желания. Аз свалям шапка и благоговейно се прекланям пред ония безброй труженици, които не знаят ден и нощ, а винаги работят, трудят се и с измъчено честолюбие, чак към края на живота, могат да си отдъхнат и да оставят някое значително или маловажно дело, без разлика. Важното е, че този мъж е имал високо съзнание, че трябва да помогне на своя блажен със своя труд, дарба и живот. Животът няма смисъл, ако хората не си помагат един на друг. Иначе, би станала онази *bellum omnium contra omnes* и *homo homini lupus est*. Религията ражда отшелство, което води към скептицизъм и егоизъм. Тя е законът на простия игумен, който използва благата на други, към които той е напълно безразличен и даже гледа пренебрежително, макар че ги използва. Някога Христос е ходел само с римски сандали и тога и винаги се е движел между народа като му е проповядвал великите си истини, че свободата се ражда от истината и човек човека [трябва] да обича. Днес господин Стефан не ходи пеш до църква дори, тъне в разкош и винаги се вози на колата си⁷. Едно време Христос обичаше децата и ги караше да идат при него, а днес децата отиват при свещеника, а той бяга от тях. Най-големият мислител, който някога се е раждал, днес няма достойни подражатели.

⁷ Става дума за марцианополския епископ Стефан, софийски митрополит (1922–1948) и български Екзарх (1945–1948). По царско време е разполагал със служебен автомобил. Наскоро бяха намерени доказателства за извършвана шпионска дейност в полза на Съветската държава чрез радиостанция в същия автомобил, вж. изследването на богослова Дилян Николчев: https://diljannikolchev.files.wordpress.com/2015/07/stefan_savetsko_rasusnavane.pdf - 3.01.2020.

1 юли 1943 г.

Да, да – поне това е вън от всяко съмнение – няма власт на въодушевлението, над пламенния възторг да вършиш туй, което те подбужда сърцето; никой не може да спре бесния ток на планинския поток, който движи енергията на цял град, никой не може да спре желанието за работа на младежкия плам. На младежкия плам! Да, само на младежкия! Младостта е царица на живота, победителка на природата и вечността. Всичко велико е велико и дошло в младост, всичко съвършено е изпълнено в младост, защото величието на едно дело, особено на изкуството, се мери с въодушевлението, с което то е почнато и спокойствието с което е завършено. Първото качество е свойствено само на младостта, а второто на зрялата възраст, затова младостта винаги почва с големи надежди и почти никогаме не завършва започнато дело, а само зрялата възраст ги довежда до хладината и мъдростта на спокойствието, без което никое дело не се увенчава, никой майстор не нанася последен удар [...], никой поет не слага точка, никой [живописец] не слага четката.

Френска мъдрост казва – нищо по-хубаво от това една младежка мечта да се изпълни в здрава възраст. Когато млада кръв, разбирате ли, млада кръв, о чудо на природата, венец на творението, която млада кръв кипи и лудо се стреми към определен връх, тя непременно ще го стигне. Грешката ѝ може да бъде, че може да го замине, но тя ще мине през него. Може ако го замине, ще стори същия грях, който и когато не постигне, но за младежкия пламък, господи, няма предели, няма пречки, а има само крила, орлови, всепобедни крила, крилата на младостта!

Тази роза няма никога да увехне, защото нейният аромат носи живота, носи негова прелест.

24 август 1943 г.

Цяло достойнство на скулптурата е че тя е мълчалива и че с това мълчание говори, но говори като музиката, говори само на въображението. Гледайте някой мраморен изтукан, ням във величието си, велик в немотата си, стои горд на ножника, гледа ви втренчено и със спокойствие, което всичко открива, с окото от което нищо не убягва. Той разкрива тайните на душата, гледа открито сърцето и там като на длан четете дълбоки откровения, недостъпни за друг, неволно изведнъж ви обвзема страх, който иде от страхопочитта към тази творба на изкуството. Вий сте смутени, учудени и не знаете какво да правите, оплитате се, защото все ви владее някакво земно чувство, чувство без твърдина, което се поклаща и при най-лек полъх на друго по-силно и по-сигурно в себе си чувство – чувството, че си спокоен, което отваря вратите на щастието. Тогава вий решавате, не, а нагонно обръщате гръб и побягвате, но защо – смътно знаете, че някаква тъмна представа, от която се боите, ви заставя да бягате. И ето бягството е средство да се избегнат много нещастия и да се изцерят безброй души, които са стигнали до познанието, че то е благодат щом има да се развърже гордиев възел. Но представете си, че този истукан проговори, че той издаде човешки глас, че покаже своя земен [произход] – тогава той бездруго ще падне в очите ви, той ще изгуби своята сила, защото ще загуби величието, на мълчанието тогава вий ще извикате облекчени: „А и той бил човек!“ И всеки страх ще изчезне от вас и към творбата на изкуство ще ви обхване безразличие и дори студенина. Но цялото достойнство на мрамора е в неговото мълчание, което единствено го прави безсмъртен. По този начин музиката и скулптурата сливат нежно ръцете си в пределите на вечността. Те единствени остават завинаги недовършени изкуства, защото единството на впечат-

лението е невъзможно без друго око и ухо, извън окото на ваятеля и ухото на композитора. Винаги който възприема ще прибави бездруго нещо към даденото от майсторите и така ще получи впечатление от техния открит, но в това впечатление той ще бъде и отчасти майстор-творец.

25 август 1943 г.

Един човек бих могъл да смятам за своя враг не само ако той живее с нападни намерения спрямо мен, но ако ги проявява. Докато той има само намерения да действа срещу мен, аз нямам право да действам срещу него, а само да вземам [...] мерки и то такива които отговарят на неговия подход [...], та по този начин [...] винаги да бъдат уравновесени.

6 март 1943 г.⁸

В изкуството всичко е сложно и разбира се като всяка сложност, е съставено от много прости неща. Обаче мнозина отстрана казват, че изкуството било носител на богати количествени и качествени съдържания и че печелело само от съчета[нието] на много неща в известно единство. Обаче в това наблюдение се крие колкото недоогледана истина, толкова и неправилен относ към самото изкуство.

С колкото по-малко средства си служи едно изкуство, толкова то е по-възвишено и по-силно, и толкова по-лесно постига целта си – внушава образите си и ни кара с това да изпитваме чувствата, изпитвани от майстора, когато е творил. Разнообразие се постига по-лесно с много средства, обаче съвършенство се добива само с малко средства. Ако тръгнем по пътя на дивите народи в техния културен раз-

⁸ Дневникът е с номерирани страници. Необяснима е нарушената хронология в отделните разкази.

вой, бездруго ще се натъкнем на горната мисъл, която днес важи за всички изкуства. Най-ярко това личи при развоя на живописата, чиито багри показват най-добре какви са били в развойното начало и какви са сега.

Рембранд отначало рисува с много багри (бои), палитрата му прилича на циганска престилка, но понеже той е гений и понеже модела му служи само за средство да изпише нещо съвършено, той съумява да спази единство сред това излишно разнообразие и да внуши образа. Обаче като тръгнем по негов творчески път, ще видим как той по-късно работи с по-малко багри, с които постига повече съвършенство. Какви трябва да бъдат тия малко средства, които много да говорят? До колко най-много могат да се сведат те, за да бъдат жизнеспособни? Те могат да бъдат само две, тези които съставят и двата вечно борещи се стана в земното битие – светлината и мрака. Светлината и мракът влизат в борба помежду си и от контрастите помежду им се получават хармонии, които най-добре и най-силно изразяват образа на майстора. Най-ярка е картината, когато светлината се бори с мрака, както става и в живота. Навсякъде [като] се обърнете ще видите борба – в мъртвата и живата природа, между хората, и в човека, който се бори със себе си.

При платната на Рембрандт прави впечатление как е необяснимо винаги откъде точно иде светлината. Вземете за пример портрета му от 1639 година, когато майсторът е на 33 години.

Положението на бюста е царствено спокойно, без тревога зрелият мъж гледа пред себе си, несмутим от никакви сякаш мъки на земята. Зрялата възраст го е направила господар над чувствата в живота, владетел на всички живеини нишки и обладател на щастието – скъпоценното спокойствие. Но чудно, вижте как е разположена светлината. Тя

Фиг. 11. Вероятно става дума за този автопортрет на Рембранд (1640), съхраняван в Националната галерия, Лондон

е точно такава, защото той я разполага както си иска, по свой вкус и воля. Тя, която прониква навсякъде мимо чуждата воля, тук тя покорно е склонила глава пред четката на майстора. Вижте как цялата картина се разпределя между светлината и тъмнината, как за фон му служи тъмнината, прошарена тук-там от леки светлини; светлина има зад гърба и отпред под ръцете, светлина има по дясната китка и най-много върху цялото видимо лице и белия нагръдник. Околната тъмнина полека-лека се заздрачава, просветлява и дава светлината, за които говорих. Силната тъмнина на шапката, любимата му вечна шапка, е в разрез към силно осветеното лице и чрез борбата на тази светлосянка, която трепти, образът получава голям силен израз.

Обаче от къде се взема тази светлина? Дали тя иде отвън, от дневната светлина или е изкуствена, създадена от свещи или по друг начин? Не, нито едното, нито другото. Светлината на Рембрандовите платна, иде от самите лица, от самите образи, тя е тъй да се каже *causa sui*, обаче зави-

сима от ръката на майстора. Ако съвременен живопис[ец] нарисува подобен портрет, без да достигне дълбочината му, разбира се, критиката ще потърси обяснение от майстора за светлината. „Как може, биха казали господата, да се разполага произволно със светлината и тъмнината в живописта? Нали има закони за разпространение на светлината, защо не са спазени тук?“ На този педантичен и конвенционален въпрос, най-добре би отговорил портрет от ръката на великия фламандец.

Но само в този портрет ли виждаме работния начин на тази живопис? Разбира се – не. Той личи от всяка негова работа, от всяка негова черта. Той сякаш взема модела от този свят, поставя го върху поставка в царството на своето въображение и там, дето той може да прави много неща напук на земните закони, та той го осветява с такива светлини, с които най-добре би осветил неговия характер. Светлините впрочем се носят от самите модели. Те излъчват светлина, те лъхат сила, светлинна сила, която иде от дъното на тяхните сърца. Те се обливат с потоци светлина, плуват в ослепена светлина и носят, както изкуството на художника само светлина, светлина, светлина.

28 август 1943 г.

Коя е причината на тъмнината, коя е причината на злото по света? Не е ли светлината, не е самото добро? Може ли без добро да има зло и обратно? Защо мъдростта, изтекла от опита на толкова векове и народи, казва – всяко зло за добро. Значи, доброто ще стане, но трябва да има проявна причина, причина, противна на него, както да го прояви, да го покаже на бял свят. Ако няма добро, ще можем ли да знаем що е зло? И ако съществуваше само едната добродетел, кой би тръгнал да каже че тя е добро, ако тя е добро или че е зло, ако тя наистина е зло? Нали мярката за неща-

та иде като ги сравняваше помежду им и от това сравнение вадим заключение – това не трябва да вършим, защото стигаме до задънена улица, дотам че трябва да се върнем назад, а за това трябва повече усилие и труд, отколкото е нужно, за да стигнем до този безизход. Чрез сравнение само на последиците от действието на различни сили можем да видим заключение за ползата или вредността на тия сили. Народът и тука казва – ела зло, че без тебе по-зло. Какво значи това? Защо когато отбягваше от злото, ние го каним? И по-важно – ние го каним когато виждаме че на среща ни иде нещо по-лошо. И чудно ли е тогава, че човек предпочита по-малко пред по-голямо зло? Слепи църковници се стремят да изкоренят злото от земята! Добре, брати господи! Добре! Ако постигнете този абсурд, кажете ми тогава какво ще остане на земята? Добро ли? Хм, и таз добра! Аз казвам, че колкото повече се увеличате в стремежа си да накажете злото, то пуща толкова по-дълбоки корени. Природата знае добре какво прави, защото нейните крайности са винаги поетични и съвършени, както казва една францужойка; т.е. знае при житото да сложи плевел и сред дива, непреходена гора да възвиси красив бор, когато наоколо всички дървета пъплят по земята и са убити, с криви клони, без красива корона, защото блаже на силния, комуто природата дава с щедра ръка, комуто природата е майка нежна и тежко на оня, комуто природата е дала честта да познае нещастieto на този свят и да стане носител на тежкия му кръст.

Природата е красива само когато има хармония в нея. Вижте мъжа и вижте жената! В една сила, мощ, мъжество и смелост, у другата кротка нежност, красив свян и смиреност, която е най-добрата, най-бляскавата звезда от нейния венец. Природата го е дала на нея, за да напомня на света, че и тя го има. Не е ли същата разлика между мъжа и жената,

както между доброто и злото? Има страни в света където никога слънчев лик не се показва и все пак има живот, какъвто ще да е – но там има живот. За тия същества които живеят, няма този вечен мрак не е заменил едновременно и светлината, и тъмнината. Знаят ли те какво е светлина щом не са я виждали? Нима за тях мракът не е станал вече светлина щом живеят с него, щом са свикнали с него и той е станал част от техния живот? Не е ли той светлината щом им дава живот? Същото би станало, ако в света се изкорени доброто или злото. Ония мрачници не знаят що е мрак, щом те могат да познаят живота и без него. Настане ли на света едната добродетел, другата престава да съществува и никой не може да каже че я няма. Няма сянка без светлина, няма ден без нощ, няма добродетел без порок, няма добро без зло.

31 август 1943 г.

Изкуството, казват някои, не се нуждае от реални модели, модели извлечени от живота. Така твърди и Томазо Салвини в книгата си за драматичното изкуство⁹. Така твърдят и мнозина, които вече са осветени от дълъг опит в творческия си път.

На пръв поглед човек би казал, че това е парадокс [...] Но защо е така? Ето защо.

Животът ни дава лицата и явленията такива каквито са, а изкуството ги представя такива, каквито трябва да бъдат. Това е знаменитото сравнение, впрочем, между театрите на Корней и Расин. Вторият рисувал лицата по първия начин, а първият – по втория начин. Тук става дума по-скоро за

⁹ Вероятно става дума за книгата със спомени на италианския актьор Томазо Салвини (баща), живял между 1829 и 1915 г.: *Ricordi, aneddoti ed impressioni dell'artista Tommaso Salvini*. Milano, Fratelli Dumolard, 1895.

привиден парадокс, отколкото за противоречие, тъй като и двамата са майстори на словото и създатели на френския театър: единият създаде или по-добре, изобрази върху сцената героите, а вторият – пламъка на женската страст. Те и двамата са вечни, защото като изучават човека и изброяват делата му върху сцена, те се доближават до него и стават дори честити, като се доближават до най-съкровената земна мисъл – познай себе си.

Но, както и да е, те двамата са артисти, макар че в изкуството си вървят по различни пътища. Привидността на парадокса става ясна като видим, че различие между техните постъпни начини няма, а има само в подбора на сюжета, което е заблудило хората от тяхното време да изрекат горния парадокс, който днес никой умен човек, уважаващ истината, не би дръзнал да поддържа. Може би французите виждат в трагедиите на Корней герои, красиви подвизи, достойни жертви и накрай един красив език, наречен справедливо патетичен, и тия герои стават техни идеали или образци на нравствена красота и достойно изпълнен дълг. Корней рисува героя, тъй както би трябвало да се постъпва, както изисква дългът или синовният им завет. Това разрешение на сложни душевни заплетни и задачи харесва на французина и той смята Корней роден [...] поет на френската душа. Неговият театър допада и на Наполеон, който би направил Корней княз, ако живееше в неговото време.

Расин допада повече на пламенни натури, на хора със силна воля, която не знае бавни и досегливи колебания, а винаги смело пори напред. Когато Расин замисля някоя своя трагедия, той мисли много и толкова много, че да не остане място да мислят героите му – защото за тях остава само едно – да действат. Веднъж доверил на свои приятели, че завършил нова трагедия. Добре, добре, да я прочетеш, полюбопитствали те [...] – Да, но още не съм я написал.

Значи тя е била [...] в главата му и остава само най-незначителното – да се запише.

Расин печели много с подбран завършек на трагедиите си. Героите му се проявяват винаги с дела, при все че не всички техни дела се играят пред зрителя, поради особенния стил на френския театър от XVII век, рожба на дворцовия вкус. Една велика любов завършва винаги трагично или поне не трае дълго. Най-честито се избягва жертвата при този случай, както казва Гьоте, чрез бягство и то бягство, което носи нови впечатления, нови преживелици [...] Старите листа на дъба окапват едва когато се появат нови; спомена за стар пламък се покрива с пепел, може би не за дълго, но поне на първо време.

Същото схващане за истинската Любов, която сам е изпитал, възпява и Димчо Дебелянов:

*И любовта ни сякаш нò е свята,
Защото трябва да се разделим.*

Красивото в драгедиите на Расин е, както казах, развързката, и по-точно, кървавата развързка. Вижте например Андромаха и сравнение с Тургеневата Песен на тържествуващата любов! Хермиона е сгодена за Пир, който обича Андромаха и се готви да се венчае с нея; Орест обича Хермиона, а тя не му съчувства напълно. Пир се венчава с Андромаха, Хермиона ревнува, в изстъп на ревност и бясна ярост към Пир, в името на любовта заклева Орест да убие Пир. Орест убива Пир [...] сред тържествения сватбен обряд, но миг след туй Хермиона идва на себе си и съзнала своята грешка, изкупва я като се убива над Пировия труп. Орест също вижда увлечението си и изпада в ужас.

Тази жертва задоволява зрителя и разрешава сполучливо поставените и развити сложни чувствени състояния

на лицата. У Тургенев няма жертва, при все че полето ѝ е открито. Муций, музикант, и Фабий, живописец, обичат силно една девойка добродетелна – Валерия. Тя избира Фабий, и Муций – за да забрави мъката – се впуска в дълъг път, до Далечния Изток и след пет години се връща. Пред Фабий и Валерия той изсвирва чудна песен, научена в Индия, песен на тържествуващата любов. Валерия чувства силен раздвой (раздвоение), Муций влива масло в огъня, който гори в гърдите ѝ. Фабий вижда това и от ревност ранява Муций, който на другия ден напуска дома на своя стопанин и си отива завинаги. Отсъствието вече на Муций предразполага Валерия към Фабий, който ѝ довършва портрета и приживява честито¹⁰.

Наистина тук в тоя разказ, стара италианска повест, написана красиво, което е най-важно, е изпята песен на тържествуващата честита любов, но любов не героична, любов която няма тази сила, която тласка Хермиона да дигне меч и да го забие в моминските си гърди. Разгадката у Тургенев е разрушена, обаче не удовлетворява, читателят чака жертва да освети страстта на тържествуващата любов, а такава жертва няма.

Какво би представлявала Шекспировата „Ромео и Жулиета“, ако накрая вместо смъртта на двамата, беше постигнато някакво посредствено разбирателство, за да се спести кръвта на двамата влюбени? Та нали наистина любовта им е затова велика – безсмъртна, защото е жертвена?

Винаги идеал ръководи истинския художник. Актьорът, който играе Хамлет [...] вижда далеч във въображението си някакъв Хамлет, който смътно се очертава в кръгозора и колкото повече проучва трагедията на страт-

¹⁰ *Песнь торжествующей любви* (1881) на И.С. Тургенев е сред късно създадените му творби.

фордеца, толкова този въобразен Хамлет се доближава до него и го ръководи когато играе. В един модел живописецът вижда много повече неща от тия, които действително могат да се открият у него, и тъкмо тези неща го карат да вземе четка и да зананася чертите, невидимите за други черти по платното, воден от оня образ, който е само във въображението му и който има слаби допирни точки с избрания модел. Един портрет винаги затова допада, харесва повече от модела на люде с добър вкус, защото у него има неща не снети от самия модел, а вдъхнати на четката от въображението на живописеца, и това именно издига изкуството много, много над всяка действителност, над всички условни земни обстоятелства. Ценното в портрета не е това, което иде от модела, а което иде от живописеца. Не е ли смешно, когато Роден твърди, че придръжката към модела е попѐка за добро извайко и за добър постиг? Защо тогава той не отлее статуя от живо, така ще бъде най-близък до природата и така ще бъде най-верен, робски верен на нея, както казах, и както за жалост се прави. Не е важно дали ще копираш модела дословно или не, а е важно каква вътрешна нужда би задоволил. Всичко тука се свежда до въпрос на творческо честолюбие. На едни то се простира дотам, ако не и повече, защото постигът е първият плод на творческото въображение и творческото желание да се работи, дотам да изваят един Давид, да напишат един Едип цар, да изпишат една Нощна стража или едно чудо над чудесата като Джоконда. Истинското изкуство винаги учудва – безразлично дали с истина почерпана от модела, дали с лъжа, вдъхната от творческо въображение, което е по-често. Но изкуството винаги трогва, това е най-качественото му свойство.

Когато драматургът пише, той вижда дори преди да е започнал да пише, словото е последен израз, последна

работа при драматичното изкуство, както по-горе посочих с Расиновата случка. Той вижда как завесата се вдига, как публиката стихва, напряга внимание, как леко кулисите дори потрепват от вълнение и как не актьорите говорят, а като че ли самите тела говорят, средствата – актьорите са престанали да съществуват и откровението на автора иде само да говори незнано откъде. В добре написаната пиеса не виждате автора, не чувствате дори че по тия бели листа, може би с мъка, а може би леко като ветрец, нявга се е движила майсторска десница: големият стил не се вижда, той като че ли съществува сам. [...] Той не се усеща, не боде, подобно на въздуха, който не се усеща, макар че съществува. Въздухът също не се усеща, но той съществува както съществува и [е] истински драматичен творчески стил.

Гледате *Pieta* в San-Pietro и наистина недоумявате – нима е възможно по този мрамор да се е дигал и слагал млат, тежък чук, хванат в жилеста ръка, да са прекарвани безброй безсънни, неспокойни нощи, нима този откров е плод на единна мъка, на мъчително съзнание за несъвършенството на всичко земно, плод на измъчено творческо честолюбие? Не, не може да бъде.

Тази спокойна Богородица, по-млада от сина си, девственица, която го гледа така спокойно и без мъка, това естествено отпуснато тяло на Спасителя, тия безживотни мускули, всичко, всичко това нима някога е било скрито в млечните Карарски планини и е било видимо само за един злочест мъж, който иска да потули мъката си като прошепне тихо пред Бога чрез своята молитва, един творчески откров?

Ние се очудваме и на това, което е частица от ония безброй и крайно интересни образа, които са притаени в галерията на Микеланджеловото въображение. Той ни е дал само едно зрънце от всичко, което е имал да даде. Кол-

ко, Боже мой, би бил честит този тъй злочест свят, ако се сбъдваха на Земята всички творчески възжеления, ако ставаха достъпни и до нас всички ония образи от които имаме щастие да видим и чуем една незначна частица!

16 септември 1943 г.

До скоро рядко записвах свои преживелици от всекидневния живот, като смятах че страниците на дневника трябва да съдържат само художествени откровени, достойни за този, който ги пише. Разхвърляно, на няколко места отбелязвах някои хрумки, случайни мисли и разсъждения по отделни въпроси из областта на литературата или пластичните изкуства, като мислех че само по този начин ще мога някой ден, ако разбира се стигна до него ден, да следя със спокойна усмивка на уста лъкатушките на своя духовен развой. Но скоро разбрах, че не само тия факти са интересни за мен, а и тия наглед дребни явления, които оказват грамадно влияние върху по-нататъшния ни развой. Не че не ги смятах за важни, но не ги смятах важни, за да се записват. Днес вече отдавам значение на всичко – било то наглед дребно или не.

Ето вече трети ден откак не намирам покой. Но защо? Ето защо. Стариият¹¹ е решил да даде ваялнията¹² ми под наем и да „печели“ пари. Оня ден идва една изкуфяла вещица да гледа стаята и за жалост я хареса. Стариият ми даде ултиматум да изпразня ваялнията, ако ще да изхвърля бюстовете и другите извайки на улицата. Аз пък заех твърдо становище да не отстъпвам. И толкова по-твърдо е моето становище, колкото стариият по-бясно натиска да изпразня ваялнията. [...] Той никога не може да види какво иска да направи,

¹¹ Бащата Димо.

¹² От вая, извайвам – ателие за скулптиране.

защото вече в главата му няма капка разум и човешка съвест. Никога не се интересува от човека, затова не познава човека и никога не може да го разбере и оцени. Аз още се ужасявам от зверския му вид, при който излязоха ония просташки закони и заплахи. И как? Да изхвърля всичко това на улицата?... Бюстовете над които съм работил с такъв пламък, които са първите ми ваятелски открови? Не, никога! В противен случай, казва той, щял да разбие вратата, щял да изпочупи всичко вътре и пак щял да наложи своето. Аз му отговорих, че това ще постигне, само когато мине през трупа ми. С него тия дни не говорим и аз не мога вече да го гледам. [...] Бедната моя майка! Тя, най-много тегли при тия семейни раздори. Като не може да стои безучастна, както всеки съвестен човек, не знае какво да стори, само чупи ръце, плаче и въздиша. Аз я разбирам и ѝ съчувствам, при все че не мога да ѝ помогна. [...] Засега състоянието на нещата въкщи е в този натегнат вид. Дано в скоро време средата се проясни и аз намеря покой и да продължа любимите си занимания. [...] Има надежда, която никога не напуща човека.

28 септември 1943 г.

Днес се ухах, понеже вечерта ме приспа Бакхус. После станах късно, работих до 10:30 ч., преведох *La loi* и докато се обърна видях, че станало обяд. След обедната почивка ме налегна сън и аз реших да му изпълня желанието. Като се събудих прегледах предложението за съдържание на „Надежда Петрова“, което сега ми се стори по-хубаво и ме обнадежди¹³. Но аз не седнах да работя върху рома-

¹³ Ръкописът на „Надежда Петрова“ е запазен в домашния архив. Това е незавършен роман за двама влюбени, които посещават Рим и „Св. Петър“. Акцентът пада на интересите им към скулптурата.

на, а върху Павел Черновски¹⁴, от който почнах вече второ действие. Времето беше страшно горещо, дълго не можах да се помиря в Балзаковската материя, хвърлих я и към пет часа влязох у ваялнята да продължа ногата на Брут и бюста му. Скоро се стъмни и аз не успях да извърша и първата работа.

Фиг. 12. Барелеф на Бетовен от Йордан Заимов (б.д.)

От няколко дена почвам да се храня по-рано, за да може храната да се смели по-навреме, да си почина през нощта, та през деня да не се прозявам като преносвач по площад „Славейков“. При нощната обиколка, само че не на капитан Кук из Амстердам, а покрай ливадите под Горна баня, исках да си помисля малко върху Павел Черновски, но не стана подобно нещо, понеже по радиото свиреха симфония № 104 от Хайдн, а след нея, менует от Бетовен. Нощта беше тиха и звездна и аз легнах в градината, на тре-

¹⁴ Незавършена творба, също запазена в домашния архив.

вата, под мушмулата и се заслушах във вълшебните звуци. Но тъкмо по средата на менуета спряха радиото и аз останах като гръмнат. После си рекох: може да е за добро и се прибрах да си легна.

30 октомври 1943 г.

Времето, казват, се е променило, времето е стигнало известен развой и е отхвърлило известни вкусове, които са били на мода преди тридесет или петдесет години. Всъщност, кой е чинителят, кой променя човешките явления? Времето! – Казват, но какво е време? Кой обяснява това безнадеждно разтегливо понятие и кой може да го обясни? И защо като е необяснено, си служим с него да обясняваме други промени, по-достъпни и близки до простия човешки разум. Не стигаме ли и тук до старата мъдрост *ignotum per ignotium [ignotius]*, когато става дума да се обясни защо е паднал толкова силен град и е убил годишния плодород. Бог, уверяват, го пратил. А що е това Бог? Ето пак задънена улица. Какво е тогава обяснението? Защо времето заличава едни влиятели, а издига други, които може би не са подозирали че някога човешка уста толкова много ще споменава имената им, че ще стигне дотам да ги оскверни? Времето не съществува извън живота. Значи то се корени в промяната, щом живот и промяна значат едно и също нещо. Времето е тогава чинител на разните настроения, а времето в подобен случай се корени в промяната на добния вкус. Ако вкусът на известно човешко общество през дадена доба не се промени, значи кажи-речи че това общество живее извън времето. Но понеже подобно общество още не е живяло под слънцето, не може и да се поддържа горния допуск.

2 ноември 1943 г. (неизпратено писмо)

Да, да ето тези две очи чезнат завинаги от тебе, до вчера тя беше девойка; тя беше дете, което радваше дори природата с усмивката си, стопляше слънцето с погледа на тия тъмни черешови очи!!! Но защо сега, да си спомням за теб, Красина, ти вече си омъжена, ти вече даряваш ласки и любов на един човек, който има нещастieto да бъде твой мъж – нещастieto, защото той ще развали твоето щастие, твоите очи и лебедови ръце, които като свиреха пред мен на пианото, когато аз цял честито потъвах в морето на музиката, свиреха втора соната, втори менует, защото техните движения, Красина, бяха менует и соната не по-лоша от тази, която те свиреха... Защо те познавах аз? Защо сляпа съдба ме накара оня пламенен ден да зърна скрито твоите хубави очи, които ме направиха неволно пленник на своята незначайна власт. Защо, кажи защо, кажи, Красина? Нямам ли право да проклиная този ден, в който познах едно откровение, в който ме погалиха мило лъчите, които озаряваха твоята златиста коса, когато върху нея се сипеха лъчите на жарко слънце. Но тия лъчи, Красина, не знам да те наричам мила? – няма ли да ми се сърдиш? – кажи как? – няма! О, колко, колко съм честит! Лъчите, мила Красина, които отразяваха твоята коса, са по-топли от слънчевите, защото повече от тях топят тялото и сърцето.

Кому ще принадлежи вече, мила, това мраморно-млечно тяло? Дали ще вдъхновява то някой ваятел или живописец, който да го обезсмърти? Не, вярвам, че не! То ще принадлежи на него, той ще го има и затова няма да се стреми към него, то няма да бъде за него цел, а ще бъде един постигнат блян, и затова без неговата най-хубава прелест – неговата непостижимост. Щастieto съществува, мила Красина, само в стремежа, щастieto, истинското щастие няма цел и затова то е вечно, душата се

стреми обаче към него и затова е обречена вечно да броди и никога покой да не намира. Но защо пиша всичко това, Красина, скъпа, защо, когато знам че това писмо няма да стигне до тебе? Не е ли по-добре да хвърля перото и да се утеша с хладните доводи на спокоен разум? Бездруго, той би могъл да ме спаси, да ме избави от това, което ме мъчи в този миг, но разумът никога няма да каже това, което чувството може да каже. Разумът е смърт за благородното и силно чувство. Той може само да го убие като иска да го вкара в прав път. Най-хубавата страна на чувствата е тяхната неопределеност накъде бият, накъде вървят и докъде ще стигнат.

14 юни 1942 г., София¹⁵

Вчера бях на кино с д-р Михов¹⁶ в кино „Капитол“, дето гледахме филма Микеланджело, но не за онзи Микеланджело Буонароти божествения¹⁷, а за италианския живописец Микеланджело [да] Караваджо¹⁸. Филмът не беше

¹⁵ Вмъкнати четири страници в Дневника. Тематично са свързани със следващия текст от 13 ноември 1943 г.

¹⁶ Никола Михов (1877–1962), виден библиограф и икономист. В Женевския университет учи в Историко-филологическия факултет, после следва биология и социология в Нов университет в Брюксел; след уволнението на Пенчо Славейков като директор на Народната библиотека от министър Бобчев, Михов застава в негова защита (1911); работи в редица западноевропейски библиотеки, където събира огромен материал за историко-културното и стопанско развитие на българите под османска власт. Срвн. *Енциклопедия България*, т. 4. София, БАН, 1984, с. 307.

¹⁷ Микеланджело Буонароти (1475–1564) известен с композицията си Пиета в „Св. Петър“ (Ватикана), Давид (дн. в галерия на Академията във Флоренция) и Моисей (дн. „Сен Джовани ин винколи“, Рим).

¹⁸ Микеланджело Меризи да Караваджо (1571–1610) – един от основоположниците на барокото изкуство.

особена прелест, при все че рекламите за него бяха кредливи и прехвалени. От друга страна, управата на киното е направила и безсъвестната дързост да не напише в обявите за кой точно художник става дума в тоя филм. „Сега ще те заведа да те запозная с госпожица Славейкова, Йордане. Знам че отдавна съм ти обещал да те запозная и сега ще си изпълня обета.“

Аз наистина имах голямо желание да се запозная със сестреницата на големия български поет. Неговото творчество ме занимава отдавна, от дълго време събирам и материали за монография и запознанството ми с близък човек от Славейковия род можеше да бъде само от полза за моите намерения и тъкмени. Сам д-р Михов е бил поддиректор на Софийската народна библиотека, когато Пенчо е бил директор. Поетът е обичал твърде много младия тогава български учен, чието упорито трудолюбие се нравело особено на Пенчо, който обичал тия, които работят. Взаимното им уважение очертавало доста ясно границите на техните взаимни отношения. И двамата люде начетени с рядка култура, особено Пенчо, човек с много тънко чувство и вкус за явленията в духовния свят и д-р Михов, който тогава се занимавал с философията на естествените науки и техния грамаден напредък през втората половина на XIX век, – тях е имало кое да сближи и да направи завинаги повече от духовни другари.

Благодарение именно на тази дружба на д-р Михов с Пенчо, докторът е имал възможност да се запознае отблизо с поетичната душа на Пенчо, с неговия светоглед като човек и поет. Тия впечатления от поета, извлечени от човек с високи качества на духа като д-р Михов имат голямо значение, за да се разбере и оцени такъв разнолик и дълбок поет като Пенчо, един от най-културните български поети и твърде големия прозорливец на много неща

в нашия културен и обществен живот. Впечатленията на г-н Михов от този момент са безспорен капитал и сигурно средство да се вникне в необхватната душа на поета. Те са от друга страна и съкровище, което никой друг не притежава и които следователно ще послужат твърде много на историка на новата българска литература. Сам д-р Михов отдавна ми е дал дума да ми покаже и да ми даде да използвам някои ценни сведения и материали за живота и поетичното дело на Пенчо Славейков. Когато той изпълни своята дума, аз пак ще се обърна към книгата, за да поверя на нея тия откровения, които няма да бъдат достъпни никому. Освен това на тавана у него се намират и много стенографни записки от Боян Пенев, които той е записвал след всяка беседа с Пенчо, каквито беседи той е имал два пъти седмично. Разговорите са се движили из най-различни области на човешкия дух, като например за красотата, за безсмъртието, за идеята, за духа и материята във вселената, за езика като най-горно средство за изказ на мисли и чувства, за напредъка, оптимизма, за философията на разни философии, творчеството на разни поети и други подобни въпроси. Това са значи двама древни елини, обогатени с постиженията на новото време. Те, по нищо не се различават от Платон и неговите ученици, които разхождайки се из алеите на парка, украсени със статуите на боговете, разискват по същите въпроси.

Силно се надявам, че цялото това съкровище един ден ще падне в мои ръце и аз ще го направя достояние на българското общество. Изследванията върху живота и творчеството на Пенчо, които съм предприел, ще допълнят тия незаменими сведения за Пенчо и събеседника му Боян и ще хвърлят може би най-обилната светлина върху личността и делото на един значителен поет от новата българска литература.

Но нека кажа как се запознах с госпожица Славейкова¹⁹, която ще ми бъде от неоченима услуга в моите задачи. Когато с г-н Михов пристигнахме у дома ѝ на ул. Раковски, тя не беше там. Слугинята ни каза, че тя знае, че ще дойдем и че ще се върне след малко като ни покани да влезем и да я почакаме. Аз влизах за пръв път в дома на госпожица Славейкова, затуй не мога да не кажа какво впечатление ми направи украсения с вкус салон на Пенчовата съестреница. Там преобладаваше българският стил. Той се изразяваше в покривките на креватите, които впрочем бяха миндери, в паниците в народен стил, поставени на полица по стената, в столовете, картините по стените и най-после в предметите поставени тук-там като бъклицы, ножове, гаванки с народна резба. „Ето там на полицата, нали виждаш един свещник“ – обърна се към мене д-р Михов, като изпусна голямо кълбо дим от устата си, след като бе запалил цигарата си. „Това е свещникът, върху който са слагали свещите, за да четат вечерно време членовете на целия Славейков род. Свещникът са поставяли на земята, лягали са по корем и са четяли до късно.“

В това време обаче се позвъни и след малко влезе госпожица Славейкова усмихната и преди докторът да ни представи един на друг, тя приветливо ми подаде ръка. Същото сторих и аз. От този миг аз вече бях познат с един член от Славейковия голям род. За мене това беше чест.

13 ноември 1943 г.

Преди десетина дена, преди д-р Михов да се прибере в своето зимовище край Панчарево, с него се видяхме за сбогом и оттогава вече не сме се виждали. Навън, което

¹⁹ Светослава Славейкова (1896–1959), осиновена от Донка, една от сестрите на Пенчо Славейков, неомъжена и без наследници.

му занесох, беше че седмица преди него ден, бях пренесъл архивата на Пенчо Славейков, онази част от нейната грамада, която се намира у Дора Габе²⁰. Всички книжа, папки и писма натъпкахме добре в мрежи за зеленчук. Разделих се прочувствено с Дора Габе, на която стана приятно като ѝ казах, че с това съкровище под ръка се чувствам по-горд и с бързи крачки се отправих към дома на Славка Славейкова, сестриница на поета, притежателка на много неща от него и баща му, и цял рой спомени за сина и писма, документи от бащата²¹. Няколко дена след като свърших тая работа, проф. Казанджиев²² се научил, че трето лице пренесло тия ценни книжа, лице непознато дотогава нито на Дора Габе, нито нему, и естествено не станало много приятно от това на господин професора. Славка обяснила че това лице е доверено и препоръчано от д-р Михов, но напразно излязло всичко. Той изявил желание Дора Габе сама да занесе останалите писма в дома на Славка и тъй да се свърши цялата работа.

Д-р Михов запали цигара, поглади добродушно брадичка и каза: „В подобен случай русите казват *Он перестарался*, а французите на тяхно място биха рекли *trop*

²⁰ За известните връзки на семейство Дора Габе и Боян Пенев с Пенчо Славейков и Мара Белчева, вж. например: Д. ДРАГНЕВ, Пенчо Славейков и Дора Габе, *Литературен свят*: <https://literaturesviate.com/?p=124012> – 4.01.2021

²¹ Светослава Славейкова дарява дома си на ул. Г.С. Раковски 138 в София заедно с архив и книжа на фамилия Славейкови (1951 г.): <http://www.nalis.bg/Events/litmus-1.pdf> – 22.12.2020

²² Вероятно става дума за Спиридон Казанджев (1882–1951) – литератор и философ, един от редакторите на сп. Златорог (1924–1925). За творчеството и обществената му дейност вж. Цв. АТАНАСОВА и С. ГЕОРГИЕВА, Спиридон Казанджиев, В: *Речник на българската литература след Освобождението*, <http://dictionarylit-bg.eu> – 22.12.2020

de zèle! А ние ще кажем: Престарал се е господин професорът. Винаги в подобни случаи д-р Михов ще каже как върви изразът у руси, у френци, англичани и т.н. Веднъж *to be or not to be* той ми преведе, или по-право каза как се превежда на седем езика!...

Стана после дума за релефа, който Андрей Николов скоро беше изваял на д-р Михов²³. Релефът е наистина прекрасен. По много прост и внушителен начин той предава двете големи качества на доктора – начетеност и благородство. Той е много мъчен тип, бих рекъл аз, в съгласие с лошите художници, които повтарят тия думи на ляво и дясно, когато не могат да сполучват някой поръчан портрет, но доктор Михов не е мъчен за прилика. Той е много типичен учен и с две-три правилно уловени черти може прекрасно да му се предаде приликата, но това не е цел на изкуството, защото изкуството няма други цели освен да трогва прочувствено. Човек започва оттам – как тия две ценни качества да се съчетаят с неговата строгост, със сигурния поглед на окото му, който е неспособен да изпусне каквото и да било... Погледът е предаден, устремен вечно напред, търси, търси и бездруго намира. Плавното движение на коси и бради загатват за главното движение на душата, за нейното спокойствие, за улегналия вече [...] характер, който е господар на тялото и единствен изразител на волята. Релефът е великолепен. Доктор Михов има отливка от него в кабинета си, отливка от гипс. Но така сполучливо старият майстор е убил убийственото безличие на гипса, че и опитно око на пръв поглед би рекло – колко

²³ Вж публикуваната снимка за работата по релефа в ателието на Николов: М. Овчарова, *Червената къща. Памет за скултора Андрей Николов*. София, Български бестселър, нац. Музей на българската книга и полиграфия, 2010, с. 95.

хубава осанка е предадена на този бронз! В какви обноси са взети металите за тази хубава сплав?...

Между това, докато се увличахме да хвалим ръката на Андрей Николов, за жалост часовникът вървеше и напомняше, че господин Докторът трябваше да излезе по работа. Аз отдавна се канех да подхвана пред него внезапно мисията за благодарност на неговото благородно дело към мен. И ето сега той подхвърли сам като ме попита как върви моят речник. Да, слава Богу, казах аз, върви щом искам. „И само щом искаш, Йордане, туй трябва добре да запомниш, работиш ли, ти ще успееш. Ти сега се намираш в такава критична възраст когато можеш от себе си да извадиш какъвто искаш характер, ти си господар на себе си, а уреди средството с което ще постигнеш това – то е само трудът. И знай добре, че ако днес човечеството е толкова назад в своя културен развой, то не се дължи на друго, а само на това, че за жалост през вековете е имало мързеливи епохи, епохи, през които хората не се умножавали с това, което иска по-малко труд. Както има хора, които обичат труда, така има и цели епохи [...]“ Човек може да свикне с много приятни неща, да се отдаде на безкрайна наслада, но никога няма да съдаде нещо полезно, ако трудът, свещеният труд, не ръководи човека.

Имам приятели художници, които щом разговорна тема е красотата, почват да се увличат, забравят се и цели потъват в нея; имам приятели, които я забравят когато почнат да говорят за своята любима, но имам и един приятел, който не се увлича от тия чувствени слабости, но има друга слабост и тя е темата му за труда. „Бате, Йордане, най-великото благо [е това], което природата е дала на човека.“ Виждах вече, че времето прескочи минути, докато господин Докторът страдаше от своето увлечение и аз намерих за благоразумно да почна да го възпирам [...],

защото така можехме да стигнем до обяд. Да, господин Михов, но все пак аз не знам, не намирам начин да Ви благодаря за присъствието, което вие имате като част от моя скромен живот, Вие сте вече голяма и значителна част от него и едва ли не единствената [...] да се нарече основно моя характер. Защото Вие се явихте навреме в живота ми, тъкмо когато трябваше да се направи завой – да се мине от ученически опити, от ученическа среда в средата на по-горно общество, което смело сочи въпросите на живота и ги поставя на разрешение. Почувствах, че задълбах на дълбоко и не малко ми стана криво като казах последната фраза, но реших да свърша по-скоро и затова рекох: „Не знам с какво пак да Ви благодаря, на Вас мога да кажа, дължа целия себе си.“ „Най-главната и примерна благодарност за мене, Йордане, ще бъде да продължиш да работиш и да завършиш това което си почнал. Това ще бъде най-голямата и вярна благодарност от твоя страна. Аз може би няма да доживея да видя твоя възход, да видя довършени твоите работи, за чието започване ти виниш мен, но като ги завършиш ти, ще се издължиш и към науката и към себе си, и към мен.“

26 ноември 1943 г.

Знаеш ли какво, знаеш ли какво? О, от днес аз постъпвам в ателието на Андрей Николов! Боже мой! Защо са толкоз бавни, безизразни думите, че не могат да предадат чувствата на моя възторг. От днес аз работя в ателието на Андрей Николов! О, небеса, запалете се в божествен пламък, звезди, покажете вече своя неземеен блясък, най-сетне ви се отдаде случай! От днес аз работя в ателието на Андрей Николов! Всичко вече трябва да млъкне, всичко вече трябва да умре в тишина и да наблюдава, да съзерцава друг човек. От днес вече ме носят на крилата си мла-

Фиг. 13. Автопортрет (б.д.)

дежките сили, младите надежди, набъбнали в млади гърди.[...] И ето тъй, от днес моя ваятелски дневник започва. Започва той от днес, понеже до вчера беше любителски, но боже мой, колко хубава е тази дума! Да бъдеш любител, значи да се стремиш, не и да те тласка нещо към друго нещо, да вървиш не

със своя стъпка, а да те види един неземеен бог, наричан тук любов. Любовта е най-съкровено то чувство на човека. В любовта се ражда всичко велико и в любовта умира то. В нея се ражда артистът, в нея изгаря, тя го тласка към крайност, която единствена създава трайност и накрая тя го погубва.

До днес моите работи бяха любителски, те бяха плод на свой поглед, на свой гледен начин, на своя философия, ако щете накрая. От днес вече ще виждам как работи ръка, която е работила половин век, половин век се е борила с камъка и сред материята е търсила духа, всепобедния дух на хубостта.

*Ще дойде ден и той не е далеч
вселената когато ще да знай
една богиня само – Хубостта!*

11 декември 1943 г.

Понятието движение в изкуството може да се определи и се определя по два начина – статично и динамично, значи чрез покой и движение. Какво значи, би казал някой, и как тъй движението ще се изразява чрез покой? Ето как. Преди всичко самата дума ясно показва, че става дума да се движи нещо; изразява действието от глагола движа се, това е преди всичко преход, преминаване от едно положение или точка до съответно друго такова място. Казваме например, движението на *sternocleidomastoideus*²⁴ е буйно; това значи че като се почне от *linea nuchae suprema processus mastoideus* и се тръгне надолу към двете глави на мускула и се стигне до двете им залавни места, ще се извърши едно движение; то съществува още преди да се роди, то живее в главата и погледа на майстора, после се ражда и в главата на зрителя.

Второто определение произтича не от преход на две статични места като точки, криви, плоскости, а от прехода от едно действие към друго. Това е динамичното определение на понятието движение. Например, единият роб на Буонароти, с ръце отзад и издигнат в коляното десен крак, има движение от главата, която изразява действие под напора на чувството страдание и надеждата да се освободи, към сгънатия гръден кош, който също изразява това действие; трето движение има в хълбока, после в ръцете зад гърба и т.н.

21 декември 1943 г.

След вчерашната страшна бомбардировка на София останах, слава на боговете, жив и здрав и днес имах сеанс. [...] Вратата се хлопна и влезе Андрей Николов. Той се

²⁴ Гръдноключичносивиден мускул.

здрависа с модела и застана пред главата. „Е, видя ли сега, видя ли как дойде на моето, стигна най-сетне до естествена големина! Не ти ли казвах аз, че трябва да почнеш в естествена големина. А така! Сега сам стигна до това и толкоз по-добре. А ти преди разправяше, че така си я виждал. – Не, г-н професоре, преди казвах, че така съм я почувствал. – Значи, твоето чувство те е мамило. Чувството дава идея за една работа, ръководи я, но никога не я твори. Твори я вярното око, спокойно наблюдение и сърдечността при работата.“ [...]

2 януари 1944 г.

[...] Преди да постъпя, да стана ученик на Андрей Николов често ми беше приятно и доставяше удоволствие да се препирам в разговори дето се говори за красотата, за вечното в изкуството, за безсмъртната хубост и вечния стремеж на човека. Тогава за миг забравях всичко, увличах се пламенно и се обявявах открит привърженик на чистото изкуство – *ars-gratia-artis*. Но да не помисли някой, че сега се отказах от това си гледище? Не! Хиляди пъти – не! Но се отказах от друго – да говоря. Когато постъпих при Андрей видях, че за да се извае един нос, едно ухо, едни устни не се изискват никакви практики, а само верно око и работа. И после, разбрах друго – да се извае една ръка, крак, глава или торс е много по-благодарна и благородна работа, отколкото да се говори с безброй думи за чистото изкуство. То не би се крепило на моите доводи нито над доводите на някой друг, какъвто ще да е той, а само върху една извайка – каквата и да е тя. Виждам, че колкото повече навлизам в областта на пластичното изкуство, толкова повече преставам да говоря за него. Не искам да си правя комплименти, но бих казал, че големи артисти като Микеланджело са избягвали да говорят за изкуство. Спомням

си от книгата на покойния вече Ромен Ролан как веднъж с мъка накарват майстора на Давид да говори за живописиста.

Да, изкуството е религия, на която най-добре свещеноедействия онзи, който най-много работи и най-много мълчи. И прав е Ролан като заявява, че първият канон на тази религия гласи да може да се вае правилно и вярно едно бедро, едно рамо, една глава.

1 февруари 1944 г.

Днес пак се опивах не за последен път от Чайковски (1840–1893). Не знам защо този мъж има странно обаяние над мене с музиката си, дори го чувствам по-близък, по-човечен от Бетовен, който е титаничен, неземно велик и езичен. Но това не са негови слабости, това са [...] качества, които няма у Чайковски и които отделят двамата първомайстори на европейската музика от XIX век, векът който тури край на изкуствата – тогава залезе музика и литература, както предишният век залязаха други две изкуства – ваятелство и живопис с последните си майстори Гоя и Канова²⁵.

Чайковски за мене е по-човечен от Бетовен. Той не пише музика, той не композира, а направо разкрива душата си без никакви отнемки и прибавки.

14 февруари 1944 г.

Хората се стремят да запълнят времето и пространството, за да няма какво да ги смущава, за да бъдат честити.

Господа! Бъдете честити! Няма време и пространство! Не, има! Добре – какво е то, определил ли го е някой, казал ли е някой на членоделна реч – това е пространство, това е време. Защо тогава се стремим да ги запълним...

²⁵ Испанският художник Франциско Гоя (1746–1828) и Антонио Канова, италиански скулптор и художник (1757–1822).

Но право да си кажа иде ми да хвърля писалката по дяволите и да легна да се наспя като хората, защото, ей Богу, много ми се спи. Това е достатъчно за сънлив и уморен човек. Нали и Фауст в края на краищата стигна до първичната философия, че щом краката ни са на земята, няма защо мисълта ни да бъде между небесата при време, пространство, небитие и вечност – неща, които не можем да познаем и няма да познаем. Тук смело може да кажем *ignoramus et ignorabimus*.

17 февруари 1944 г.

Да, ние слушаме Брамс, Бах, Чайковски и Бетовен, опиваме се от тях, плуваме по сладостни пътища, по пътищата на техните блянове, но питам неволно след миг на подобно опиянение – има ли някъде свят, не в микрокосмоса, който не познаваме, не в макрокосмоса, за който нямаме дори понятие, има ли някъде дори у нас, у живущите на днешната земя, има ли човешки свят, у чието сърце да не буди странни желания този вълшебен звук на музиката? Има ли човешко сърце за чиито човешки откровения тия звуци да бъдат кухи, да не му говорят? Аз тръпна като си помисля, че може да бъде възможно. Тия звуци да бъдат крясъци, жалки извивки на честолюбиви желания на люде, които гонят слава с това да занимават обитателите на земята с разни измислици. Да, музиката е измислица, но прекрасна измислица. Нима тия които се сливат с битието, битие за тях, за нас небитие, нима музиката на Моцарт и Шопен няма да бъде добре дошла за достойното им намерение да се отделят от този свят, който е жалък отраз на тяхното битие – нирвана? Няма ли те да кажат: не ни смущавайте божественото съзерцание с тия празни крясъци! В далечината на кръгозора дето бавно величие се открива нирвана, нашето битие, ние долавяме вълшебна музика,

която няма нищо общо със земната музика, от която вие се опивате.

25 февруари 1944 г.

Днес бяхме с Андрей Николов на обяд заедно. Докато ни поднесат обяда, почнахме разговор.

– Знаете ли какво ми дойде на ум, г-н професоре?

– Не, не знам. Кажете.

– Дойде ми днес идея за една женска статуя, права, в походно положение; в лявата си ръка държи крина, а с дясната понечва да вземе зърна и да сее, но ръката ѝ стига до сърцето; тя иска да вземе от него или самото него и да го посее, да дари своята любов; значи тя ще сее любов. От косите ѝ, които висят като клони на плачлива върба, лъха примирение, от очите ѝ – нежност и добро; тялото ѝ е гладко, млечно и от него струи мрамор.

– Това е литература, мойто момче. – пресече ме бай Андрей. Литературата търси да трогва с идея, а пластика – само с форма, както музиката – само със звук. Кой ще познае, че ти искаш да представиш тази идея – любовта? Човек трябва да гадае пред статуята, да предполага, да обмисля и за възторг няма да му останат сили. Формите трябва да са ясни, както и самото изкуство. Знаеш ли какво отговорил веднъж Лист или Щраус, не помня добре, когато го попитали какво иска да каже с една своя творба?

– Не знам. Кажете, да видим.

– И той казал – не знам.

– Но, г-н професоре, виждаме от историята на музиката и скулптурата, че има големи артисти, които са работили изключително от идеи. В литературата подобен писател е Толстой.

– Затова понякога и той е стигал до крайност. Но, мойто момче, ти не забравяй едно: ти още се учиш, а тия

мъже са черпили сюжети от идеи, след като са добили добър похват за формата. Формата в пластиката е като езика в поезията; щом го овладееш добре, можеш да правиш от материята каквото щеш. Но ако се впуснеш да търсиш идея преди да изучиш формите, ще се забъркаш и може да стигнеш дотам, от дето никой не може да те оправи.

Аз разбрах, че е още рано да търся идейни сюжети, щом като формата още ми убягва и тепърва има да я овладявам.

Андрей беше прав.

1 март 1944 г.

Къде е тайната на това, че хора със завиден ум се отдават на религията, че те стават религиозни? Защо когато те като млади и буйни глави са против всяко отношение на религията, непримирими дори да изразят отрицанието си към нея, към края на живота си почват да клонят към нея, да стават религиозни и дори мистично религиозни? Някой ще каже: „Не друго, а страхът пред ада, пред вечния живот отвъд предела на земния живот ги кара да станат верци и да повярват в Бога.“ Няма живот след смъртта, има живот само на духа, но като казваме това, ние повече сме склонни да вярваме, че няма дух, защото не го познаваме със своите понятия за нещата, отколкото да мислим, че сме се доближили до истината.

Първоначално на земята е имало малко обитатели. Като проследяваме постепенно назад човешката история виждаме, че колкото по-назад отиваме, толкова държавите са имали по-малко народ. Преди векове Александър Велики поиска да покори света с тридесет хиляди войника, а днес тая шепа бойци загиват наведнъж в един бой, като покосени от сърп. Значи можем да заключим, че в много далечно време, когато човек от безсловесно същество е по-

нечил да говори членоразделна реч, той е приел, одобрил един обществен договор, както би казал добрият Русо; според този обществен договор той се е условил с подобните си, че на това животно, което лае, пази стадо от вълци и се привързва леко към човека, ще се даде името куче; на това което виждаме като дигнем глава на открито ще казваме небе, облаци и т.н. По този начин става говоримо това, което се приеме от всички. Същото важи и за правилно и неправилно на диалектични думи и езикови обрати в книжовен език, това което е прието, ще се смята за правило; което не е прието и не се говори, ще се смята за неправилно. Та какво значат тия земни условности за отвлечени и неотвлечени словесни облекла на земните неща? Днес при нас това е тъй, онова – инак, но кой уверява, че утре това същото нещо при вас би имало пак същата стойност и значение? Никой под слънцето!

Защо тогава ние дръзваме да се борим с природата? Какво я засяга нея, че когато върлува буря, ний я наричаме зла, зловеща, буреносна или лоша? Това са относителни условни думи за хората, които говорят членоразделна реч и които думи нищо не говорят на природата.

По същия начин ние стигаме и до мистичния дух. Човек се ражда в мистика и умира в мистика; когато понякога някой роден от жена приживе се върне към мистичното, към неговото обаяние, той ражда изкуството. Повратът към мистичното е поврат към стремежа за спокойствие. Най-пряк общител от човека към мистиката е молитвата, тихата, сърдечна молитва на човека. Когато някой каже: „Аз вярвам в Бога?“ – какво значи това, ако той разбира що говори? Значи ли, че той се надява на Бога да му изоре нивите, да му напасе добитъка или да пожъне полетата? Не, никога на света. Когато човек изрече подобна мъдрост, то само значи че той иска да се отдаде на молитва,

която чрез обайно спокойствие ще му даде възможност да потърси начин да разреши някоя живейна задача; ще му даде възможност да потъне цял в религиозно съзерцание да види нещата спокойно със собствени очи. Имам приятел Иван ..., който всяка година почти посещава Рилския манастир, пали свещ над гроба на свети Иван Рилски, опира чело о хладния камък под който е погребан и така се отдава на спокойна съзерцателна молитва. Тогава той ще си даде сметка да всички постъпки, ще се попита насаме при раздвоена личност: добре ли постъпих тук? Там не трябваше ли да простиш, за да се покажеш по-благороден от него? Тук ти взе, но заплати ли? И много други въпроси.

Какво общо има църквата с Бога? Понякога нищо общо; а когато понякога има нещо общо, църквата е най-жалкият глас на Бога. Има един Бог, както има една вяра, вярата на сърцето или както казва поетът:

*О, мой боже, правий боже!
Не ти, що си в небесата,
а ти, що си в мене, боже -
мен в сърцето и в душата...*²⁶

Повече от всеки друг Ботев е бил религиозен човек. Той е вярвал в Бога, не е палил свещи на дявола, когато е казал, че за да освободи своя народ той е готов да употреби всички средства, освен лъжата и подлостта.

24 март 1944 г.

Както удоволствието иска [...] така много здраве, така и духовната красота иска от нас много сили, за да можем да я приемем и погълнем. Кой може да обича до страст

²⁶ Из „Моята молитва“ на Христо Ботев.

музиката, да обожава скулптурата, да се прекланя пред гения на четката и да се опива от дълбочината на първото откровение. Словото? Подобен човек няма. Няма, защото ако има, той трябва да има чувствата на петима души, поне всички тия чувства да употреби, за да харесва хубостта у всички изкуства.

Чайковски има странно обаяние над мене. Слушам и Бетовен, мога да кажа, че го и разбирам донякъде, но Чайковски ме пленява по странен начин. Той наистина ме кара да се забравя. Забравям се, преставам да слушам музиката му и започвам да се отчуждавам от всичко околно, да не мисля за нищо и да усещам как чезна от себе си, как потъвам като в битието на нирвана, както биха казали индусите.

Изкуството няма цел, както няма цел и животът, от което то е одухотворена съставка. Но ако то се стреми да накара човека да се забрави – да се забрави и нищо повече, – то пак е постигнало нещо. Това постига Чайковски. Бетовен ме увлича, приковава. Свалете шапки, моля! В Девета симфония, чието скерцо изразява вечния възторг на младостта и въодушевлението на чистата, радостна душа, аз намирам отразен онзи човешки дух, който освободен от земни вериги, литва неудържим към широките небеса, дето няма шум, суети и глуми²⁷. Бетовен е земен, колкото и музиката му да се стреми нагоре и да ни възнася, краката ни все пак остават на земята, ние сме реалисти, видели действителността, реалното през очите на една одухотворена музика, каквато е музиката на Бетовен. И тази музика ни показва, най-вече мисля аз, чрез своето скерцо и *presto finale* в същата симфония, идеала на земното щастие – въодушевлението, което не познава граници. Това е музика за човека, за земния човек...

²⁷ Глума – шега, закачка (ост.).

Чайковски като е писал Симфония № 6 не е бил на земята: тази музика е небесна, но е отраз на земната философия на живота. Концертната зала е твърде жалка, за да се свири в нея тази симфония. Също така и Микеланджеловия Давид се задушава в притворените сцени на музеите и академиите. Тая симфония трябва да се свири на открито, нейните звуци са небесни и трябва да бъдат по-близо до небесата, когато се изпълняват.

Шеста симфония, наречена *pathétique*, патетична или на български състрадна, която извиква състрадание към този който страда, представя от себе си завършен земен светоглед, оформен до подробности. Бих казал направо: Шеста симфония представя самия живот. Тя е мъдра колкото живота, въодушевена колкото младостта и хубава като небесно откровение.

В основата ѝ лежи здравата философска мисъл за примирението. Каквото и да правим, ние сме затворени в един омагьосан кръг, наречен живот. През младост буйстваме, през улегнали години творим и съзерцаваме, през наклонна възраст, по съдбовна необходимост, ние трябва да се примирим. Да, но с какво? Наистина с какво? Със съзнанието, че силите чезнат, че всичко е преходно на света, с необходимостта и ние да се превърнем в други и отстъпили място на следните люде, които също [имат] право да живеят под слънцето. Ние се примиряваме с несъгласията в себе си, прощаваме се помежду си и казваме неволно – нека тъй да бъде!

Ето симфонията почва тихо, както почва и самият живот. *Adagio* ни говори доста красноречиво как се заражда животът, как никой не го вижда и как всички сме негови рожби. *Allegro non troppo* показва първият възел, подем на човека, той едва е отворил очи, почва да търси, да се стреми да познае нещата, настъпва после времето на умере-

ност, на улегнал живот и спокойно съзерцание, примесено накрай с малко движение, това *mosso* е първата част, и то *andante moderato mosso*, защото после иде *adagio*, животът се раздвижва, човек влиза в допир, в общувка с хора, влиза в препирни с тях, животът му се раздвижва, той става нервен, иде *allegro vivo*, за да завърши с *andante*, което е първата стъпка с примирението, далечна подхвърлка за великото примирение в края на симфонията.

Втората част *allegro con grazia* би трябвало да се нарече *con molto grazia* и нищо повече. Колко благородство блика от този широк мотив още от началото! И колко е прост, колко е първичен! Той прилича на буря, на благородна или поне облагородена буря, която дъха приятно за душата. Поетът скита из живота, броди тук и там, срещу пречки и спънки и когато се умори да се бори с тях, в морната му памет излеко се подема първият мотив, с който е тръгнал по света.

26 август 1944 г.

Понеже политическите събития назряват и се раждат може би преждевременно на политическата сцена, и понеже колкото повече войната приближава към своя край, който вече се вижда, толкова петото действие на тази велика световна трагикомедия става по-интересно от много други неща в света, понеже съдбините на моето отечество са сложени сега, точно в този миг като на карта; понеже след речите на г.г. Багрянов²⁸ и Драганов²⁹ българските събития почнаха да се нижат като на кино.

²⁸ Иван Багрянов (1891–1945) – министър-председател на България между 1 юни и 2 септември 1944 г. Екзекутиран от Народния съд на 1 февруари 1945 г.

²⁹ Първан Драганов (1890–1945) – по това време е външен министър в правителството на Багрянов. Също екзекутиран от Народния съд на 1 февруари 1945 г.

Аз реших да записвам под пресни и непосредствени впечатления това което става, гледано от мое собствено гледище, което е ценно за мене и колкото повече се приближава до истината, толкова по-ценно е и за другите хора.

Настроението в Румъния стигна до крайност и румъните скъсаха с Германия, като ѝ обявиха война; Съветският съюз предложи помощ на румъните да изгонят германците, като им обезпечиха териториалната цялост, вътрешна и външна свобода на действие и ненамеса във вътрешния ред. Германците се отплатиха като бомбардираха Букурещ и други градове³⁰.

Снощи, казват, че в 4 ч. г.г. Багрянов и Драганов били повикани в съветската легация, тъй като г. Карелъв (?), управляващ съветската легация³¹ решил да замине, тъй като русите се докачили, защото българите не пратили по-напред преговорници в Москва, а пратили в Анкара, за да преговарят с англичаните за мир.

Също казват, че от снощи в Регентството и в кабинета има промени. От регентството излизат г. [Никола] Михов и [Богдан] Филов³², а влизат г. Багрянов и митрополит Стефан, известен като умна глава и привърженик на англичаните.

³⁰ На 23 август 1944 г. след голяма съветска победа режимът на маршал Антонеску в Румъния е свален от крал Михай и се формира нов министерски съвет от опозиционните партии. Промята не спасява страната от съветска окупация и сталинските войски бързо достигат българските граници.

³¹ Информацията е чута и предадена през друго лице, поради което не е съвсем точна. Дмитрий Яковлев е реално управляващ съветската легация по времето на Багрянов. Вж по-долу.

³² Генерал лейтенант Никола Михов (1891–1945) и видният археолог и политик Богдан Филов (1883–1945) са избрани за регенти на малолетния Симеон II на 9 септември 1943 г. И двамата са екзекутирани в нощта на 1 срещу 2 февруари 1945 г.

От друга страна, станало сражение между германци и българския корпус в Сърбия.

По всичко личи, че на германците ще бъде посочен пътя от България: ако не напуснат доброволно, ще опитат български ритник и то в тил и при небивал разгром по всички фронтове.

7 септември 1944 г.

На 26 август, когато може би съм писал предишната записка, правителството на Багрянов обяви пълен неутралитет и започна да разоръжава германците в България, както и ония, които навлизат откъм Румъния, избягали под ударите на силните руски армии, които настъпват светкавично към България. Това, разбира се, не се хареса на мнозина. Някои генерали оказаха пълно противодействие, други отидоха с германците, а малцина бяха тия, които видяха, че това е единственият правилен път за България в тоя момент. Българското правителство обаче не можа да се наложи на германците в България. То трудно обезоръжава германците, но не толкова, че не може, а защото не иска, тъй като у генералите е още силно чувството им към Германия, която вече е с двата крака в гроба.

От друга страна, в Македония стават събития. Част от германските войски от България почнаха да се изтеглят в Македония и там да засядат. Явиха се македонци и българи като ген. Кочо Стоянов, Асен Кантарджиев, Данаил Крайчев и може би и други, още върли германофили в България³³, които там почнаха да проявяват по-свободно

³³ Генерал-майор Константин Стоянов (1893–1944) и Асен Кантарджиев (1898–1981) – един от основателите на „Съюз на ратниците за напредъка на българщината“ – са сред главните организатори на преврат, който да върне на власт Александър Цанков и авторитета на България в очите на германските власти.

германските си чувства и се застъпват за независима Македония, може би федерация заедно с Хърватско, Черна гора, Херцеговина, а негли и Сърбия.

Българският корпус, който бе почнал да се изтегля от Сърбия, среща много пречки по пътя си. Войските на Тито му препречват път, дигат мостове във въздуха, ж.п. линии и гари, и цели влакове. От друга страна, германците плениха част от корпуса с генерал Николов и го обезоръжиха. Отпускарите от Македония не се върнаха вече там; дадена е заповед да се изтеглят и другите български войски от Македония; тамошните офицери и чиновници продават каквото могат от имота и покъщината си, каквото могат вземат със себе си, а останалото чупят и горят, без да са уверени, че това, което вземат ще могат да върнат в старите предели на страната.

По всичко личи, че България вече е дигнала ръка от Македония. Една част от корпуса влезе в действие с германците, като има убити и от двете страни. В България докараха много ранени и едноноги, и едноръки български войници.

На 1 септември 1944 г. правителството на Багрянов подаде оставка. Кой са причините? Защо стана това, когато Багрянов спечели чувствата на българския народ, когато отприщи бента и изплю камъчето изпод езика на българина, което беше пуснало вече корени? Защо Багрянов си отиде, след като премахна терора, разреши всички почти наболели открити въпроси, създадени от терора? Той върна корпуса от чужди земи, предложи амнистия, свобода на евреите, влезе във връзка със сънародниците и почна преговори за мир?

Правителството на Багрянов, чрез своя председател подаде оставка по радиото на 1 септември като мотивира оставката си с „новото положение на българите и новите обстоятелства“.

Какво е новото положение? То е старо.

След румънския обрат русите бързо настъпиха на юг и запад и завзеха българските граници в Добруджа и по Дунава. Германия почна да бяга, не да отстъпва по всички фронтове. Цяла Франция се дигна като един човек и за по-малко от два месеца освободи земята си заедно с американци и англичани. Френски войски пречат на Берлин за скорошно отстъпление и грозно бият тия *têtes carrées*, както наричат германците. Може би новото е и това, че преговорите в Кайро се затегнаха и правителството не можеше да даде нови наставления на българските пратеници. Това е обаче една страна на медала от мотивите за оставката на Багряновия кабинет.

Нека видим сега другата страна на медала. От другата страна медалът е полу-осветлен и значи има светло и тъмно. Светлото е следното: кабинетът Багрянов, с изключение на своя председател, което е и една от тъмните причини за оставката, е още германофилски. Там седят [проф.] Михаил Арнаудов, проф. Александър Станишев, председател на българо-германското дружество, главорезът Славейко Василев, чието качество за мир на благоустройството е, че е председател на съюза на запасното войнство³⁴. Така че правилно е да се каже, че поради новото положение кабинетът би трябвало да подаде оставка.

Тъмната страна на медала може да ни обяснява и защо Багрянов не оглави и новия кабинет. Тоя достоен мъж явно виждаше, че Германия вече е загубила войната. И той под-

³⁴ Проф. Михаил Арнаудов (1878–1978), литературен историк и фолклорист, е министър на народното просвещение в правителството на Багрянов; д-р Александър Станишев (1888–1945) – министър на вътрешните работи и народното здраве, а полковник Славейко Василев (1879–1944) – министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството в същото правителство.

готвяше България за новите победители. Но той срещна съпротива „отгоре”. Много укази му се връщаха неподписани, много генерали му скърцаха зъби, стреляха точно срещу него и убиха за щастие само шофьора му. Когато човек се опита да се отърве от някои върли германофили от войската, той среща заплаха с оръжие. Явно е, че при най-добра воля той не можеше да оглави нов кабинет при такива пречки.

Новият кабинет се оглави от Константин Муравиев, зет на българския селски водач Александър Стамболийски³⁵. Този кабинет е десен, изтъкнат от демократи като Никола Мушанов, [Александър] Гиргинов, [Атанас] Буров и Борис Павлов, останалите земеделци. Този кабинет е временен. Мнозина се препираха дали ще удържи повече от 10 дена.

С правителствена декларация Муравиев разтури XXV Общо народно събрание, а другаде което каза, беше предъвкано от речта на Багрянов. Това правителство тръгна смело, открито, но да си признаем – с известен страх. То обеща да ускори Кайровските преговори, които бяха стигнали в задънена улица, реши да изгони по-бързо германците и да възстанови Търновската светиня – конституцията върху която правителствата на Д[обри] Божилов³⁶, Богдан Филев³⁷ и самият цар Борис плюха и се секнаха. Оттам дойде терорът, оттам дойде диктаторският режим още на цар Борис и то още през 1934 г., 19 май³⁸. Правителствената декларация още гласеше, че правителството изхождало от всички среди на ония партии – значи партиите се

³⁵ Кабинетът на Муравиев работи от 2 до 9 септември 1944 г.

³⁶ Министър-председател от 14 септември 1943 г. до 1 юни 1944 г.

³⁷ Министър-председател от 16 февруари 1940 г. до 14 септември 1943 г.

³⁸ Установен е едноличен монархически режим.

връщат, съгласно Конституцията, – които навремето през 1941 г. се противопоставили на обявата за война и били против въоръжен съюз с националсоциалистическа Германия и фашистка Италия. Новото правителство е решило да разтури тия чужди партии в България, заедно с ратници, бранници, паисиевци, легионери и всякакви партии с фашистка подкладка.

Но правителството не е напълно солидарно с истината. То не изхожда от всички среди на народа. То представя Народния фронт, а зад него бдително чака Отечественият фронт, който изглежда скоро и завинаги ще има думата.

На 5 септември Съветският съюз обяви война на България. Той мотивира обявата така: България не е изпълнила задълженията си на неутрална държава; в България намират подслон много германски войници, германски кораби се крият в българските черноморски пристанища, германските войски в България и на границите ѝ не се обезоръжават.

Съветският съюз има право. Колко българи се възмущаваха за това поведение на правителството? Колцина се попитаха защо не ударят вече плесница на германците и не им оставят и пушките, а ги оставят да си заминат с танкове, самолети, оръдия и картечници? Това не е ли слабост на правителството или показва скрити намерения? В Македония германците дори оказаха въоръжена съпротива. Те смятаха тази земя само под българска управа, а не за българска и затова сега се настаняват в нея като у дома си и влизат във въоръжен сблъсък с корпуса и с редовни български войски. Това германско поведение даде повод на правителството Муравиев да скъса дипломатически връзки с Германия.

Няколко часа след като Съветският съюз обяви война на България, без да настъпва в пределите ѝ, българското правителство поиска примирие от съветския пълномощен

министър в София, заместник управник на съветската легация, г. Яковлев. Съветското примирие още не е обявено и не са казани условията.

Вчера, 6 септември, служителите по трамваите стачкуваха. Правителството ги милитаризира. След обяд, по улица „Раковски“, пред „Славянска беседа“ бяха се събрали група свободни граждани, за да обсъждат публично някои общи въпроси. Германци са стреляли срещу тях от [...] „Славянска беседа“, а полицията ги е пръснала с оръжие. Ето как правителството Муравиев изпълнява обета си да възстанови Търновската конституция! Същото правителство обяви чрез печата и радиото, че нищо няма да крие от народа и че всичко своевременно ще се прави достойно на българското общество. Обаче то не каза защо Съветският съюз обявява война на България, когато според него, германците биват обезоръжавани редовно.

От друга страна, Съветският съюз иска да се намеси при уредбата на балканските въпроси. Англия и Америка искаха сами да уредят българския въпрос и само те да се налагат на Балканите, като изключат Съветския съюз, което не е в негов интерес и пречи на вековния му стремеж да излезе на топло море, което пък е трън в очите на Англия. Аз мисля, че Англия и Америка, от една страна, и Съветският съюз, от друга, ги свързва общият им враг – Германия. Германският разгром е очевиден, той се очаква до дни и часове. Какво ще стане след това? И то тук, на Балканите, където руси и англичани се надпреварват? Вижда ми се изключено на Техеранската конференция да са били решени всички укрити въпроси между Англия и Русия. След германския погром, който предстои към края на този месец, двата големи противника ще трябва да решат въпроса за проливите веднъж завинаги, ако има нещо постоянно и вечно на земята, [...] тъй като всичко тече.

фиг. 14. Македонският съсед,
изчезнал след 9.09.1944 г.
(снимка Биляна Карастоянова)

От сега да се вземе едно или друго становище по решението на въпроса ми се струва неразумно, щом събитията се менят така главоломно и средствата с които се постигат са така огромни и непостоянни.

26 септември 1944 г.

Предишната ми записка е, виждам, от 7 септември 1944 г. Оттогава до днес, 26.IX.44 г. са изминали малко дни сравнително, но много вода изтече в тях, а колко ще поспе да видим – което е важното.

На 5 септември Съветският съюз обяви война на България, без да навлезе в български земи. Защо бе това? Нали обявява война? Пред чужди вестникари Молотов заявил, че били дали време на България да си помисли. Това ми се струва прах в очите, за да не се види дипломатическата скройка, дипломатичната игра³⁹.

На 8 септември българското правителство, оглавявано от Константин Муравиев, обяви война на Германия. Това впрочем бе твърде естествено, защото настроението срещу Германия към края на август и в началото на септември бе особено враждебно и клонеше неизбежно към война.

На 8 септември по радиото съобщиха към 2 часа, че регентът Богдан Филев е подал оставка. Това беше краят на едно нахалство, което може да се търпи само в Бълга-

³⁹ Молотов остава външен министър на СССР до 1949 г.

рия. Този господин, ръждясало оръдие от машината на цар Борис, след като видя, че се провалят почти всички начини на първоначалната му политика, че неговата Германия, която го бе заслепила до безчовечност, започна да губи и загуби войната, той имаше дръзката нахалност да стои още начело на управата и да пее стара песен. Но стига за този непочтен човек.

Да мина на друго. На 8 септември от 9 ч. и 20 мин. руските войски занавлизаха в България. Защо чак сега? Защо не навлязоха още на 5 септември, когато обявиха войната? Нима от 5 до 8 септември в България станаха някои събития, които да заставят русите да преминат българските граници? Не. Ако руските войски сега, септември 1944 г., както германските през май 1941 г. трябваше да навлязат и преминат през България, защо тогава трябваше да стане чрез обявена война? Не можеше ли по стария принцип, по който минаха и германците? Можеше, макар че положението на България при двата случая не е еднакво. И друго – защо русите, Съветският съюз, иска непременно да се скъса с Германия във всяко отношение и да ѝ се обяви война? Той направи това с Румъния, на която обяви примирителните условия, но той – Съветският съюз – направи това и с България, без да ѝ даде примирителни условия, дори до днес, 27 септември 1944 г.

Когато руските войски навлизаха в България, командирът на III украински фронт, маршал Толбухин, излезе с една прокламация към българския народ, в която казва, че Червената армия не възнамерява да завладява България и нейния народ, който смята за братски. Червената армия навлиза, продължава маршалът, в България, за да я освободи от фашистките поробители – Хитлеристките банди на Балканите. Това като думи е много добре, но лошото е тогава когато дойде да се кажат тия хубави думи. Е, защо то-

гава СССР обяви война на България? Знаеше ли СССР, че България нямаше да се противопостави? Знаеше, разбира се, защото настроението в България беше германофобско, Отечественият фронт приближаваше да влезе в действие и комунистите в България вече имаха известно, и то доста голямо, влияние.

За да обясним въпроса поставен по-горе и за да му отговорим, трябва да хвърлим поглед върху европейските фронтове и видим какво е било тогава поперчило на СССР.

Съветската лятна офанзива пожъна големи успехи по всички участъци на източния фронт, в средния участък русите навлязоха в Полша и до днес се бият за Варшава. Ликвидираха със своя северен съсед като му наложиха нелеки условия за примирие. Като свърши войната на север, Съветският съюз насочи удара към запад, заудря балтийските държави и днес е вече пред Рига; в южния участък той успя да обърне Румъния към себе си, която на 20 август 1944 г. обърна меча срещу Германия. Русия обеща на румъните Трансилвания, като ще се бие рамо до рамо с нея. Това последното е грешка на СССР. Той не трябваше да обещава Трансилвания никому, защото с това озлоби унгарците, които иначе имаха много причини да последват румънския пример – да обърнат само оръжието срещу Германия, а не да я изпращат последни до гроба, с което си навлякоха присмехите на цял свят. Сега румъно-съветските войски тропат на унгарските граници.

Можеше ли при това положение на нещата СССР да стои безразличен към Балкана, където Англия и Америка днес имат сами да уреждат българския въпрос и източния, трънливия въпрос. Но достатъчно ли е да кажеш, че само военното положение на СССР му налагаше да стъпи на Балканите? Не. Той трябваше да стъпи, за да не стъпят други.

Значи, от всичко гореказано излиза, че СССР не идва в България, за да я освобождава от „фашисткия гнет“, както нечестолюбиви българи побързаха да изразят руския стремеж на юг, но той идва по своя работа – да изпълнява бляна на руската империалистична политика, да стигне топли морета и да завладее ръкавите към тия топли брегове, Босфора и Дарданелите.

Настана ден божи на земята, 9 септември 1944 г. Ден като всеки ден. Но в този ден стана нещо интересно. През нощта на 8 срещу 9 септември Отечественият фронт взе властта с преврат. Това стана така: военният министър от кабинета Муравиев, генерал Иван Маринов, съмишленик на Отечествения фронт, имаше властта в ръцете си чрез войската; през нощта прави блокада на столицата и на власт идват нови хора – комунисти, земеделци, звенари, пладнари [леви земеделци]; министър-председател – Кимон Георгиев, министър на войната Дамян Велчев, генерал майор вече, министър на външните работи проф. Петко Стайнов и други господа. Образуваха три нови министерства: на народното здраве, на социалните грижи, на пропагандата.

Тия хора дойдоха с много идеи в главата, с много планове и с много намерения. И наистина те направиха много. Но те по-право изпълниха това, което каза, г. Багрянов в речта си на 17 август 1944 г., и което допълни и Муравиев, а именно: даде пълна амнистия, върна партизаните от планините, разреши еврейския въпрос, възстанови Търновската конституция и направи това, което Багрянов не каза, но което се разбираше между всеки ред на речта му – да се скъса с Германия и да ѝ се обяви война.

ОФ смени регентския съвет. Назначи регенти Венелин Ганев, Цвятко Бобошевски, Тодор Павлов. Арестува всички министри от кабинетите от 1941 г. насам, както и цялото Народно събрание – 160 души. Ако в скоро време

ОФ не произведе свободни избори за Народно събрание и за Велико народно събрание, което да утвърди или да преизбере регентския съвет, той пак тръгва по крив път на личен режим, макар и на министерския съвет. ОФ обеща да възстанови демократичното управление в страната и да върне свободите на народа.

Нашият народ е много темпераментен понякога, което му пречи. Ако винаги е темпераментен – добре е, такъв е френският народ, но той ни риба, ни рак. Това е лошо народно качество. Русите влязоха в България, даде се свобода на мисълта и на партиите и всичко се заля с червени знамена. Повечето обаче сложиха червеното от подражание, от страх, да не би да ги вземат за реакционери, защото мъчно е на роба по душа да бъде свободен. Тълпите които вдигаха по улиците всеки, който държеше патриотични речи, мислиха, че само на червеното вече трябва да се служи. Свобода не може да се постигне за една нощ. В Англия има свобода, но тази свобода е кована век по век, от събития и държавни мъдри глави, багрена е с кръв и е станала кръв за английския народ. Но английският народ е народ с традиции, с неща вече установени и проверени от дълъг опит и наблюдение, а българският народ живее още сред кирпичи и днес в София и сред развалини, поради глупостта на своите едностранчиви управници. Ние живеем свободен живот едва две поколения и още не сме в състой политически да видим какво е свобода и как тя трябва да се разбира от народа и от интелигенцията.

Сега добре разбирам онова обществено течение в България в зората след Освобождението, което се е отнасяло хладно към освободителните стремежи на братята руси. Чисто и просто тука, господа, за роба настава онзи историчен момент, когато неговото робство пречи и на кроежите на някой голям външен вълк, който трябва да мине през

земите на роба, за да достигне своята плячка. Така беше и с руските стремежи към противниците. За да вземат тях, те се стремяха да бият техния притежател – Турция, но с това срещнаха отпора на Англия, която има между другите и принципа едно тлъсто къшейче да го държи и гложди по-скоро един слаб притежател, отколкото един силен, който може да се омаже от него и да му се прииска още, пък тогава вече ще стане лошо.

Нима сега Англия „освобождава“, както говорят англичаните, тия земи, през които минава, за да бие Хитлерова Германия? Тя трябва да мине през тях. Ето как историята се повтаря, само че по свой начин в различни времена.

За момента българските войски само задържат немците зад западните ни граници, като понякога ги поставят в клопка, но сраженията имат повече местен характер и значение. Войските на Трети украински фронт в България гуляят по казашки и скитосват по улиците. Те не се бият с немецкие захватчики, както щедро наричат германците.

Тия дни съветска делегация отива в Турция, за да уреди въпросите с българското примирие, което стана вече прословуто, щом се иска от толкова дълго време – от 22 дена – и още не се дава. Изглежда, след като условията на сътрудниците станат и явни, тогава едва ще може да се говори по-определено и по-подробно за България и за руските войски в нея.

ОФ в България още гори сламата, още обира пяната от налетелите чувства, които се развихриха след 9.IX.44 г. Важно е за историята и за поука на бъдните поколения не това което шуми и прекипява, а онова което остава, онова от огъня, което топли и грее и онова от виното, което упойва. А тия работи в България на ОФ още ги няма; дали ще дойдат, мъчно може да се каже, понеже пророк в отечество не стои. Никой не е пророк в своето отечество.

2 октомври 1944 г.

Ако не е нещастие, то не знам вече какво е! На какво прилича това? В София да слушат Патетичната симфония, пред която благоговеея, а пък аз да седя вкъщи и да слушам разни просташки (особено сега) часове за детето, за майката, за работника. Но нищо! Концертът се повтаря в събота и аз имам билет за него. Тогава други неща слушат великите руски роман[ти]ци и шлагери по радиото, а пък аз върху мекото канапе в театъра ще се опивам на божествения Чайковски.[...]

Фиг. 15. Спящо дете, 1944 г.

9 ноември 1944 г.

Днес е 9 ноември 1944 г. Няма какво да си правим илюзии. Войната срещу Германия ще трае още поне една година. Англоамериканците са горе пред немските врати в Холандия и южна Белгия. Русите едва преминаха в настъп в източна Прусия, в Чехословашко и вече всеки миг се очаква да падне Будапеща. Англоамериканците напредват

много бавно, почти с метри. Германците бранят всяка педя своя земя, дори и чуждата, както в Македония срещу българите, те се бият до последен човек и пак не се предават. Прав е г. Чърчил като каза, че само по една черта може да се прави сравнение между великия Наполеон и главореза Хитлер, а именно по упорството, с което задържат завзетите земи. Германия ще падне и то тъй както никой народ преди него. Г-н Рузвелт е преизбран вече за четвърти път като президент на САЩ⁴⁰. Превесът на гласовете не е много голям. Все пак, по-добре че той е пак избраник, тъй като, колкото се отнася до Европейската война, той иска тя да се свърши по-скоро, а г-н Дюи⁴¹ – напротив – иска далекоизточната война да свърши по-скоро.

23 август 1945 г.

От последното писане в дневника, 9.IX.44 г. до днес 23.VIII.45 г. изтече доста време, през което свърши войната както в Европа, така и в Далечния изток. Българите водихме война срещу немците в две фази, както се казва: в Македония, Косово, после и в Сърбия, и в Унгария, като достигнахме австрийската граница. Първата фаза на войната водихме, понеже немците напиха на западната ни граница, ОФ, и преди това Народният фронт, обявиха по необходимост войната, за да спечелят доверие пред СССР, Англия и Америка, с които също сме във война. Немците бяха здраво укрепени в Македония с цел да задържат за по-дълго време един напор от изток, бил той български или съветски, и така да обезпечат свободен ход на своите

⁴⁰ Франклин Делано Рузвелт, ключова политическа фигура на XX век, президент на САЩ от 1933 до 1945 г.

⁴¹ Вероятно става дума за Джон Дюи (1859–1952), американски психолог и педагог.

войски от гръцките острови, Гърция и Македония. Това е много явно. Техният фронт в Европа се огъва всеки миг и те навсякъде гледат да отстъпват, и час по-скоро да се приберат в родината си, за да капитулират. Те навярно искат да се придържат към Пушкиновите стихове:

*Пока бесчувственному телу
равно повсюду истлевать
но ближе к родному пределу
ему хотелось почивать*⁴².

Затова навсякъде немците се бият само така, както биха могли по-лесно да се отскубнат, както казват те, от противниковите линии и по-безнаказано да се върнат в страната си. Тяхната цел в Македония е същата. Дори, както говорят войници от фронта, немците са хвърляли позиви над българските позиции, в които ги приканват да не напират толкова много, защото те задържат фронта, докато се изтеглят частите им от Гърция.

Краят на войната приближаваше, обаче бавно, макар и сигурно. Силен скок към края се направи през януари 1945 г., когато русите нанесоха страховтно поражение на немците в Полша.

⁴² *И хоть бесчувственному телу
Равно повсюду истлевать,
Но ближе к милому пределу
Мне все б хотелось почивать.*

(С известни разминавания цитатът е от Брожу ли я вдоль улиц шумных... А. С. Пушкин, *Собрание сочинений в десяти томах*. Т. 2 (1823–1836). Москва, ГИХЛ, 1959, с. 265.)

22 април 1946 г.

Кое придава прелест на живите форми в тази прочута Победа⁴³ със сандала на Атина?

За да си обясним обаянието, което ни облъхва от нейната живост, трябва да знаем, че тя е моделирана отначало гола и след това е поставяна дрехата и то само там, гдето не опира о кожата. Гдето дрехата се опира о кожата, там нищо не се прибавя. По този начин тялото се чувства живо под дрехата – античната тога.

Защо кракът, левият крак е толкова жив и сякаш го виждаме гол? Нека го анализираме. Той има няколко гънки от дрехата и те са направени от няколко пояса; а между тия пояси дрехата плътно опира о кожата, о крака. Окото проследява крака, едва обвития крак с бързо движение и понеже търси живата форма, преминава само по нея; тя му е и по-близка, по-позната и затова окото търси нея; както когато слушаме музика нетърпеливо чакаме да мине непознатото място и да дойде онова, което ни е близко, познато и дори наше. Някои направо предпочитат да слушат позната музика, защото им доставя по-голямо удоволствие.

В случая, като гледаме статуята, ние търсим голото тяло и май стореното от скулптора да представя живо това тяло под плаща, ни улеснява да го намерим много лесно. Окото прескача тия пояси или прагове от плаща, които на няколко вълни преминават, прекосяват подбедрицата, прекосяват ръката, прекосяват корема, гърдите, шията, въобще цялото тяло, и като ни загатват за това което скриват, за да ни покажат и прояснят истински цялото, те ни дават да го усетим посредствено, не направо, а чрез плаща, за да можем да го почувстваме, а не да го видим. Защото като цяло то не би направило такова впечатление каквото като

⁴³ Нике, богиня на победата в древногръцката митология.

полуоткрито или както е тук – загатното, макар и покрито само на някои места плътно. Всичко загатнато се откроява много по-ярко на съзнанието, отколкото всичко което е казано направо.

Една голяма скулптура се създава в момента когато я погледнете. И тя е толкова по-голяма колкото пъти се създава отново щом я погледнете. Щом хвърлите поглед върху някой атлет, който е заметнал да хвърля диск, вие виждате как той в момента се придвижва към положението, в което е представена статуята, по този начин фигурата му изобразява две положения, или по-добре, два последователни момента от едно положение – първия момент, когато се приготвя да хвърля диска и втория, когато вече ще го хвърли.

Същото важи и за Победата със сандала. Щом я зърнете, струва ви се, че ей сега се е привела да си закопчае сандала и сега го закопчава.

Движението, преходът от едно положение в друго, е вечният закон за всяко голямо изкуство.

Хармоничното движение е създател и двигател на античното изкуство.

Фиг. 16. Кавалкада, 1946 г.

АНДРЕЙ НИКОЛОВ ЗА СЕБЕ СИ И ДРУГИТЕ¹

Когато никъде не свети, в моето ателие е светло като ден. Когато другаде свети и хората си гледат работата, то моето ателие е мрачно и тъмно.

...Намирам удоволствие не само в работата, но и в умората от нея. Тя е тъй приятна и сладка дори разлива се като чуден елексир по всичките ви стави, от което краката леко потръпват, а от гърдите се изпуска една тежка и дълбока въздишка. Тъй е тихо и тъй е тежка въздишката, като че ли природата е въздъхнала и Вий сте чули най-силният ѝ ек. Някой ви казва тихо: „Стига, време е да си лягате.“ А друг отговаря: „Не, още, още много мога и после, после ще легна, и дори да умра...“

Винаги в периоди на упадък на изкуството се явяват школи. Донатело² е много по-голям от Микеланджело. Той ще живее много повече от него, той ще живее въобще.

Роден³ е краят на псевдокласицизма, но той стига и до края на един натурализъм.

Първият признак на всеки упадък настъпва когато материалното надделява духовното.

Както в обикновения живот честният човек не може да стане богаташ, така и в изкуството честният художник не може да преуспее в своето време.

¹ Ръкописни бележки на Йордан Заимов за т. нар. бай Андрей.

² Донато ди Николо ди Бето Барди, нар. Донатело (1386–1466), италиански скулптор от ранния Ренесанс.

³ Френският творец Огюст Роден (1840–1917) – смятан за баща на модерната скулптура.

Няма понятия без контрасти, както няма тип на абсолютно добър и абсолютно лош човек.

28 октомври 1944 г.

Самото ателие и отвън, и отвътре, има нещо мистично. Отвън то навява спомени по нещо загубено отдавна, някакъв случайно оцелял, сбъднат блян, нещо чуждо на околния кръсъчен живот, който също е чужд на него; сякаш П. П. Славейков на него е посветил тая тиха песен:

*Сърцето ми е чуждо за света,
подобно древен храм в развалини,
и тайните си пази то ревниво
в света светих на своите глъбини.*

*То пази ги, и чака с тях смъртта,
Подобно древен храм в развалини...
Во тоя храм световний шум глумливо
проникнал би – за да го оскверни⁴.*

Само че тук храмът не е разрушен от времето, а той е жив – в него има живот – понякога буен, весел, с чаша вино, мезенце и с весела дружина артисти и художници, понякога – за дълго тих и мълчалив, непробуждан от еднообразната песен на млата. А понякога, когато настане работно време, запяват млатовете, за да изпеят една хубава песен – на пластичната хубост.

Ваялната е наистина чужда за света. Когато вечер другаде свети и има живот, там е тъмно, мрачно и дори злоещо. Когато другаде не свети и е тихо, в спокойствието на нощта хората търсят отмора след дневен труд, в ателието свети обилно, ярко, там има тогава живот.

⁴ Из стихосбирката *Сън за щастие* на Пенчо Славейков.

Рядко се виждат хора да влизат и да излизат оттам. Най-често един възстар човек с бяла брада, но с младо сърце, излиза и влиза ни в туй, ни в онуй време на денонощието, повечето сам, но и не рядко с дружина, с мъже или жена, навярно модели, навярно стара любовница, но никога жена му.

...Врагове има доста, като всеки смел човек със собствено мнение. Пред един млад човек веднъж той говореше: „Аз може да не съм голям, но мога други да направя голям(и), аз може да не знам къде е наистина голямото изкуство, това може да каже само творческата интуиция на художника, но вече знам пътя към това изкуство. Важно е не какво работи художникът, но как го работи.“ „Ти, работи, каза при друг случай Андрей Николов, работи, изостри си творческото честолюбие и работи дотогава, докато не задоволиш това ненавистно честолюбие. То е ненаситно и затова е творческо и вечно. Ти работи, пък нека другите бъдат големи, нека другите бъдат известни. Също така е важно не дали други харесват вашите работи, но дали вий сами, със строгата си преценка ги намирате достойни като излезли изпод вашата ръка.“

„Истината е истина само когато се разбере, инак тя не е истина.“

5 май 1956 г.

Преди няколко дена Иван Пенков⁵ ми възложи да отида при Андрей Николов и да го помоля да напише в специална книга нещо за изкуството или за самия Пенков като приятел и художник, по случай 60-те му години, които той

⁵ Иван Пенков (1897–1957) – виден представител на движението „Родно изкуство“ (1897–1957). Вж за него: М. ГЕОРГИЕВА, *Наздраве, маестро! Бохемските часове на Иван Пенков*. София, ИИИ, 2013.

навършва догодина. Пенков боледува тежко през изтеклата зима от инфаркт и затова не отиде лично при бай Андрея.

– Та Пенков, казваш, бил на 60 години и се загрижил да си пише споменна книга! Че да не би да се смята нещо за възрастен или даже за стар, че толкова се е загрижил да си ознаменува 60-те години?

– Мисля, че не се смята за толкова стар, казах аз в отговор на ироничната забележка на бай Андрея, но би желал в тая книга да напишат свои мисли негови приятели – колеги и съвременници, които има какво да кажат интересно както за изкуството, така и за Пенков, или за изкуството на Пенков.

– Сега, аз съм на 77 години, каза бай Андрей с едва доловимо съжаление, и все пак не мога да кажа, че съм стар или не се чувствам още стар. Тепърва аз има да живея и, ако е рекъл Господ, още толкова.

Трябва да кажа, че бай Андрей никога не се чувстваше стар и това му даваше смелост да не говори за старостта си; тъкмо обратното – дори и в най-трудни моменти той е имал сили да поддържа бодростта на духа си и да насърчава отпадналите и отчаяните. Когато по някакъв случай му изказват пожелание да живее до сто години все така здрав тялом и бодър духом, той отговаряше определено: „Не туряйте граници на божие то благоволение! Не се бъркайте в неща, които не зависят от нас.“

– Като е дума за възрасти и години, поде бай Андрей, да ви разкажа за една случка с Иван Вазов. През пролетта на 1921 г. бяхме канени у сестрата на Вазовата приятелка Евгения Марс. В общество с непознати хора, независимо от това какви са те, Вазов беше стеснителен и дори срамежлив, държеше се някак си затворено в себе си като че нямаше какво да каже и бъде интересен за околните. В интимна среда той се отпусна, ставаше близък и сърдечен

с всички, смееше се като дете и разказваше много неща за себе си и за кроежите си. Него път той така се отпусна, че почна и да пее, с което предизвика и други да си отпуснат гласа. В съседната стая бяхме се събрали младите хора на домакиненото семейство. Като чува, че старите в съседната им стая са запели, рекоха: „Гледай ги ти, дърти хора, пък се разпели.“ Не си спомням какво точно отговори Вазов, но мисълта му беше, че човек винаги трябва да се весели и да бъде с бодрa, млада душа. Като си излязохме от Елмазови ние двамата с Вазов се бяхме отделили напред и си приказвахме за дребни неща. Времето беше хубаво и приятно. Вазов се чувстваше възроден в пролетната нощ. Той каза: „Не знам дали ще ми повярвате, господин Николов, но сега аз се чувствам като младеж на 25 години.“ На мене на устата ми беше да му кажа: „Тежко Ви, ако на 25 години сте се чувствали както сега!“ Но не казах нито дума. Смятах, че това би засегнало поета. През есента на същата година той умря съвсем леко, като да беше заспал.

Сега, продължи бай Андрей след малка пауза, в която запалихме по цигара, като излизат съчиненията на Вазов, аз ги чета от кора до кора и виждам колко голям поет е Вазов, толкова голям, колкото малцина са го смятали. Човек трябва да го чете в различни възрасти, да види колко неувяхващ е поетът. А какво не говореха за него на времето, как не го отричаха дори! Сега няма и помен от хулите против него. Обикновено ние четем Вазов на ученическата скамейка и след това живеем със спомените от прочетеното. А трябва да четем Вазов във всяка възраст, за да го ценим по-добре. Тъй като всеки голям писател удовлетворява всяка възраст и всяко време.

Андрей Николов и високопоставените дами⁶

Видният български скулптор Андрей Николов имал навик зимно време да ходи с кожен калпак на главата и с пелерина, същата от груб селски шаяк.

Един ден, като пътувал в трамвая, той неволно застанал до две дами от висшето общество. Едната не могла да понесе това „селендурско присъствие“ и настояла пред приятелката си:

– Ела да отидем по-нататък! От тази селска аба можем да хванем някой паразит.

Андрей Николов чул думите ѝ и отвърнал с достойнство:

– Това е невъзможно, мадам! От тази аба паразитите бягат! Вие на практика доказахте това!...

Сконфузени и разобличени пред всички пътници, двете дами слезли още на следващата спирка.

⁶ Текстът е публикуван в рубрика „Смях и сълзи през вековете“, вестник *Вечерни новини*, 19.02.1986 г., с. VI.

ЛЕГЕНДИ

Отроче от мъжки пол, XVII–XVIII в.¹

Раждат се само момчета – 12. Ако и 13-тото е момче, бащата ще избяга. Ражда се момче. Той избягал другаде със стадото си. Тя [майката] престава да го кърми, за да го умори. Монах таксидиот идва, трогва се, дава знак [...] да го осинови [...] манастира като порастне. Бащата се връща доволен: тринадесетото дете век не е тяхно. Но останалите заболяват от лошо гърло и умират. Тринадесетото кърмаче не го хваща болестта и си е живо. Готови са да го отпратят в Атон. Монахът взема детето, то е божие чедо. Там го оженват, за да стане свещеник. Правят го зограф. Свещеник Викентий имал много деца, наречени по имената на братята си и сестрите си. От всяко семейство един става свещеник по традиция и е признат. Всички са зографи и резбари, певци. Отиват и в Самоков, към дедо поп Йовчо, там основават школа. Връщат се и в Трявна.

Чучана

Козар пасял кози по гората Чучана. Той забелязал, че една коза се отделя от козите и всеки ден се губи. Той я проследил и видял, че тя е влязла в една пещера, където ядяла просо. Козарят видял, че имало и две крини злато, от което почнал да пълни джобовите и торбата си. Обаче като

¹ Вероятно ръкописният запис е направен с местно лице в Трявна или околностите. Става дума за основателя на Тревненската резбарска школа.

тръгнал да си отива, видял че над вратата е положен камък и той не можел да си излезе. Тогава той оставил жълтиците на земята и почнал да се чуди как да намери изход. В туй време обаче камъкът се отломил. У него била останала само една жълтица. Излязъл си.

След време заболял, тръгнал по врачки, баячки и гледачки да пита как да се излекува. Една врачка му казала, че е намерил злато, от което е останала само една монета у него самия. „Ако махнеш и таз жълтица, ще оздравееш.“ Тогава той отишъл в пещерата, вратата били отворени, влязъл вътре, оставил жълтицата, вратата не се затворила, излязъл си и вече оздравял.

Червенска крепост, Русенско, 2 август 1978 г.

Легенда за Ени Хан Баба²

Живял някога в Родопите страшният разбойник Рустем. Завардвал пътищата през Хамбар дере (пътя от Станимака към Кърджали), през Персенк, плячкосвал и избивал хора. Минавали така годините, дошла старостта, дошло времето, когато човек гледа не само пред себе си, но и се обръща назад към миналото. Оживели жестоките убийства, които вършел, трепнало сърцето на разбойника и той си помислил дали не може, макар и на края на живота си, да стане и той човек като другите. Казали му да отиде при най-честния от честните хора, при онзи, който нямал нито къща, нито имот и затова когато го питали отговарял само от сърце. Дигнал се Рустем и отишел при Ени Хан Баба и го намерил горе високо в планината на Чил тепе в една пещера. Нищо друго нямал старецът освен един огън, а добри хора му носели храна. Той посрещнал разбойника,

² Разказана от Аспарух Иванов, журналист. Машинописен текст, датиращ от 1980-те години.

поканил го да седне. Рустем му разказал всичко от живота си. Стигнал до 99-то убийство. Накрая Рустем попитал: „Каж ми ти, най-добрият от добрите, какво да направя, та да мога и аз на стари години да стана човек като хората?“ Погледнал го Ени Хан Баба̀, погледнал огъня, взел една главня и му казал: „Рустеме, и ти си горял като нея, и ти си изгорял и ти си почернял като нея. Какво да ти кажа? Взем ми тая главня и като тръгнеш оттука, намери някое място, което да обработваш и да раздаваш на хората, без да вземаш нищо за себе си. На това място мушни главнята в земята. Прави добрини и гледай ако главнята пусне ластари, то и ти ще станеш човек.“

Рустем си тръгнал. Избрал си едно място, където се кръстосвали пътища. Хвърлил хайдушките си дрехи, запретнал ръкави, преровил няколко пъти земята, а при вратата на колибата си забучил и главнята. Лозето избуяло скоро. И който и пътник да минел, Рустем му давал от гроздето. Дал си оброк Рустем на всекиго да дава и от никого нищо да не взема.

Минало много време. Главнята стояла все черна. Една сутрин Рустем забелязал, че край лозето притичва човек и носи емениите³ в ръцете си. Бързал занякъде и въпреки поканите на Рустем да спре и да си вземе от гроздето, той продължавал да тича. Кипнала разбойническата кръв у Рустем. Грабнал един голям камък и с думите: „Където са 99, там ще е и стотният“ запратил камъка по човека и той паднал мъртъв изведнъж на земята. С цялата си мъка Рустем тръгнал да търси хайдушките си дрехи. Нямало за него спасение. На излизане погледнал към главнята и що да види – главнята пуснала зелени клонки. Учуденият Рустем отишъл отново при Ени Хан Баба̀, за да го пита за това

³ Меки кожени обувки (ост.).

чудо и да му каже какво е станало. Ени Хан Баба̀ го изслушал, попитал и за човека, когото убил и му казал: „Той ще да е“. И продължил: „При мене идваха двама млади, които се обичаха, но ги е страх от клеветник. А той е бил тъкмо този, който е тичал сутринта край тебе.“

Знае Рустем: „В нашите Родопи е по-добре да убиеш сто души, отколкото да развалиш една любов“.

Момин камък⁴

(Родопска легенда)

Живяла е Райка девица, едничка на майка и татко,
от малка се още прочула със стройна снага и със хубост,
голямо и мало с възхита говори в превара за нея,
по всички тлъки и седенки по хубост и сияйна усмивка
сравняват я с ясното слънце, по кротост със агне сукалче.
Израстна си Райка, порастна и стана мома за женитба,
Не малко момци я задирят и всеки я иска невяста,
Но майка я още не дава, че в нея отмяна намира,
Пък още и зестра си няма да може на мъж да пристане.
Една сутрин Райка се връща със медници с прясна водица,
що носи от извор далечен и среща я Сулю съседът,
кой дълго я дебне и чака две думи на нея да каже,
че тя му е взела сърцето и иска жена да му стане.
Той спря я задъхан и жадно напи ѝ водата и рече:
– Аз, Райке, те чакам отдавна две думи на тебе да кажа,
които тая във сърцето – аз любя те, Райо, и искам
жена да ми станеш любима, дечинки от тебе да имам.
Гръм тресна сърцето на Райка, намери се в чудо и ужас,
не знаеше що да отвърне на тоз друговец изедник,
в умът ѝ какво не премина, от де да започне и свърши.

⁴ Преразказ в стихотворна форма на родопска легенда, записана по дядо Вълкан от Чепеларе, 1984 г. Момин камък – местност над град Смолян. Машинописен текст, изпратен до Венко Марковски, Николай Хайтов, Георги Джагаров, Вълкан Стойчев и Васил Спилков (Чепеларе). Вероятно авторът е очаквал да бъде публикуван.

Тя стисна неволно песници, в сърцето си сили подири, та думи достойни да може на турчина в тоз час да каже. – Не зная какво да отвърна, тез думи ме стряскат и плашат, сърцето ми мира не знае, езикът ми в гърло затъва, последните сили ми шепнат, че може аз тук да загина, но не и на теб да пристана. – Аз искам те, хубава Райко, отвърна ѝ Сулю веднага, ако ми сега не пристанеш аз чудо бих могъл да сторя, но тебе невяста да взема. Тогава се Райка досети за чука Орлови грамади, които с плещите си спират до облаци черни и мрачни, де само орлите витаят, а люде по пътя пропадат, че сили и дъх им не стигат да стъпят на чуката дива. – Ако се наемеш ти, Сульо, на гръб да ме горе изкачиш да стигнем Орлови грамади, тогава едва ще ти стана невяста, тъй както ме искаш. – Не само Орлови грамади, а облаци даже ще стигнем, когато ти дума ми даваш, че моя невяста ще станеш. – Остави си медници Райка, въз яхна гърбината яка на турчина Сулю неверен и той се понесе със нея с крилата на своята обич, тъй както вечерник се носи въз голите горски бърчини. Какво ли не могат да сторят крилата на обич голяма! Напъва се Сулю през сили и дъх му не стига в гърдите, но идат му сили от обич, що тялото вече не дава и стигна Орлови грамади ни жив, ни умрял в изнемога. Тогава със силици сетни той рече на Райка любима: – Каквото поиска, направих, сега ти си моя невяста и както от обич намерих аз сили до тук да достигнем, така и със обич голяма със теб ще се свържем навеки. Замайна Райка не сети как сили неземни напяха в гърдите ѝ млади момински, затвори очи си и с унес се хвърли във бездната тъмна под тези Орлови грамади, че с мъж друговец не щеше леглото си тя да дели.

Разказват след време във Смолян що стана в Орлови грамади и всеки се радва, че Райка запазила своята вяра и в пропаст бездънна самичка намерила своята избава.

За помен на случката дивна народът Орлови грамади
на Момин е камен прекръстил, та всеки да знае и помни,
че тука за своята вяра умряла е Райка девойка.

Чепеларе, юли 1984 г.

Дъждосвирец⁵

(Родопска легенда)

Родила е майка син личен, за чудо и приказ той бил, –
на чело със седем звездици и с пояс от злато тъкан,
усмивка по-ясна от слънце.

Нарекли му име Горанчо – да бъде зелен кат гората
и хубав и млад като нея и вечен кат нейните листи.

Но злата съдба завидяла на скъпия син – звездочелец.

Дървар бил бащата, изкарвал си хляба в гората.

Загинал внезапно дърварят на гол връх сред остри скали,

Без някой да знае за него, без някой сълза да пролей.

Заскитала клетата майка да търси мъжа си в гората,
но всичко напразно отишло – тя скъпия мъж не видяла.

След време дружински дървари съзрели на гола вършина
разхвърляни кости човешки, от хищни орли окълвани

и леели сълзи горещи, че тъй е мърцина загинал

човек в планината пустинна. Съзрели тогава случайно,

че златен се пръстен лъщее, на пръстена надпис прочели –

Сивена – жената любима на техния верен побратим.

Занесли го в нейната къща и с тъжно сърце споделили
как той е загинал мърцина и само е кости оставил.

Завайкала клетата майка, закършила пръсти от мъка,
проклинайки дните на своята съдба злочестива.

Минавали дните в неволя и само с надеждица скъпа
в детето си – свидната рожба – покой и утеха да наиде.

Пораснал Горан и станал юнак над юнаците в село.

Не минали много години и суша нечувана, страшна
изгаря треви и посеви, дървета и храсти изсъхват.

⁵ Ръкописът ѝ датира от 1982 г. (Чепеларе), публикувана със съкращения в сп. *Родопи*, год XXI, кн. 6, 1986, с. 47.

А клета Горанова майка неспирно се моли
да падне дъждец и росица, да вдъхнат живот на земята.
Но всичко напусто! Без отзив и всяка надежда загасва.
И легна горката му майка от болест за капка водица, –
пресъхват ѝ устни и гърло и сякаш змей огнен е влязъл
в душата ѝ чиста и светла и силици сетни потушва.
Тя с поглед повиква сина си да каже последната дума,
що силом изтръгва от майчини слаби гърди:
– Ти, сине, едничък на майка, надежда моя в живота,
да може да станеш на птичка,
що лете във доба среднощна да свири и моли за помощ –
да падне пак дъжд на земята и върне живота на нея.
Изрекла последните думи и майката клета умряла.
И станало чудо:
от воплите майчини птичка станал синът ѝ,
да пее и моли неспирно през лятото дъжд да се лее,
да дава живот и сполука на земните люде злочести.
Народът очаквал с надежда таз птичка да пей и да свири,
да моли тя дъжд и росица да пада през летните дни.
И я нарекъл „дъждосвирец“ и чакал
да свири неспирно и облаци летни да сбира,
дъжд благодатен да леят по ниви, поля и долини.

ПОЕТИЧНИ ФРАГМЕНТИ

През целия си живот, Йордан Заимов пише стихове. Те са неговият своеобразен поетичен дневник. Така той откликва на събитията, които го вълнуват, те са неговата форма на почивка или мечтание. Стиховете му са също и в основата на редица литературни и житейски приятелства. Тук поместваме някои

Авторски стихове и епиграми

Тълпата ревеше...¹

Тълпата ревеше: „Разпни го, разпни го!“
Тълпата, безумна, безсмислена сган
пред царя си, който осъжда тогова,
спасител човешки, кой беше призван.

И кипнала ярост в гърдите бушува,
в очите стръв зверска на вси се чете, -
тъй страшната хала в морето върлува.
Ех! Люде без милост човешка са те!

Те царя си чакат, там вождът им верни,
в двореца от мъдри глави окръжен
кога ли той горди пред тях ще се мерне
и каже присъдата в сетния ден.

¹ Правопис осъвременен.

Тълпата замлъкна, че царят излезе
в порфира блестяща пред своя палат
пред храма со своята свита най-вярна.
Забиха камбани тогава набат.

От стражата силна поведен зад него
вървеше с трънливи венец на глава
човек най-невинен от него осъждан,
че искал да каже нам нови слова.

Камбаните спряха и в гробен покой
присъдата беше прочетена с глас.
На смърт бе осъден... Възхвала за царя
завика тълпата во същия час.

На смърт бе осъден! Со вид мъченишки
той поглед бе хвърлил надолу тъй бледен!
Но тръпка не тръпна в око му от страх,
макар че в живота ден бе му последен!

Сганта го подкара со викове бесни
де щеше да бъде разпънат на кръст.
По пътя се сипеха хули връз него
и хвърляше камъни сган околвръст.

Едва той нагоре вървеше прегърбен
со кръста си тежък по стръмния път,
на тамо където по утро лъчите
на слънцето кървави първом блестят.

Издигнато беше туй място, където
на смърт бе осъден с кръст тоз мъченик
що видиш – допира си с върха небето
от дето до славата кратък е път!

А облаци волни, разпръснати в дрипи,
спокойно си плуват по вечния път;
овците в полята на паша излезли,
тревата най-тучна си кротко пасат.

Там весел поток е запял в далнината,
подскача без грижа, а царствен орел
крила е разперил на вис в небесата,
унесен в полета си волен и смел.

Достигнаха вече гълзите до върха
и кръстът за разпън бе вече побит
тогаз се възправи с глав мощен старея
и каза възгордо: „Не, тоз е честит,

той бунт из народа да прави за царя
и повеч от всички да знай бе желал.
Но царят щом съди злосторника,
Че права присъда на злото е дал.

И ние, граждани, да молиме Бога
да прати от своята мъдрост велика
на вожда върховен да води народа
во бедност и негови вожд да се вика!“

О, чест превелика да бъдеш разбран!
Туй що е со словото – подвиг открил
на времето умът човешки, да може
и него да схване таз глупава сган!

С пирони на кръст оковаха ръцете,
нозете, потекоха алени кърви...
тоз истиноборец загина и много
след него изгинаха. Беше той първи!

Глас, дигнат за правда, остава в пустиня!
На кръста жестоко разпънат бе той;
и правдата дири човекът со свещ и
не види я в тез мъченици безброй.

Разпънат, разпънат!... Що век от тогава!
Той правдата казал бил! Днес во слова
аз чувам я само: което не искаш
на тебе да сторят, - не сторвай това.
1938 г.

Майка

Идат ли, идат ли, рожбите родни,
Идат ли те от далечна война?
В тихо огнище ги чака смирено
майка прискръбна и млада жена.

Поглед изпит все по чакане пусто
сякаш напразно обръщат назад –
няма ли някой да каже поне че
иде от фронта я син или брат.

– Ще ли се върнеш, о рожбо едничка,
Радост, и грижа, и светла звезда?
Ще ли те видя едничък път още
несполетен от човешка беда?

Чакам те, чуваш ли, скоро върни се
моите прегръдки за тебе жадуват,
моите очи са изплакани вече
моите скърби все тебе милуват.

Разград, 8 август 1942 г.

* * *

Не, не, обожаема госпожице, и аз като принц Хамлет
не умея да изказвам отмерено своите
възторзи и въздишки. Отдавна търся туй създа-
ние, чийто образ би се слял с образа на му-
зата на Чайковски, която искам да изваям
като на композитора, който като че ли свири
със струните на моята душа.

Вие, която не познавам, когато Ви зър-
нах, възбудихте в мен възхищението пред кое-
то всичко е възможно, всичко е постижимо, сти-
га да се пожелае.

Страхувам се да изкажа пожеланието си
да не би да откажете...

Бих Ви помолил от все сърце и душа
да позирате за бюста на тази царствена муза,
която, олицетворена сега от Вашия образ, трогва
душата и буди възторга, който ражда изкуството.
Като не намирам друг подходящ начин да
изкажа молбата си, реших да Ви пиша и да Ви по-
моля...

Оставам със скъпа надежда, че бихте почели
с отговор достойната ми молба.

27 август 1944 г.

*Йордан Заимов, ул. Военен път 18
Горна баня, София*

* * *

Жената

Ти леко се усмихваш и гледаш кат зората
която известява ден хубав и красив
и леко се изтягаш като сърна в гората
и твойто тяло меко окъпано в снега,

заброжда по земята кат сън и като блян
 то буди все копнежи неземно породени,
 желаня от огън и страсти, и тъга,
 то пее своите химни в безумства вдъхновени,
 печели страсти, пламък, омрази и любов,
 руши кумири стари, въздига нови в култ
 и винаги излиза на всички победител.
 Поклон, жена! Ти водиш ръката на твореца,
 от тебе той създава богини и кумири
 във твоя образ нежен, и мощен, и нетленен
 човек се отморява кога почивка дири.
 Ти, слънце на земята! Ела с лъхът си нежен
 влей бодрост в мисълта, тръгни по свят безбрежен
 и от сърце раздавай на любовта цветята,
 раздавай от недрата на твоята любов.
1955 г.

* * *

Обичам те с любов безкрайна кат морето,
 Като небесна шир и звездни висини!
 Ти с земните блага изпълваш ми сърцето
 и даваш ми крила и най-честити дни!
 За тебе, мой кумир, венец ще свия нежен,
 От песни и цветя за тебе са избрани
 и твоето чело със тях ще украся
 и кротко ще целуна, моя, моя обич!
Август 1959 г., гр. Несебър

* * *

Любовен плам смрежава ти дните,
 мъгла омайна – твоите коси,
 а устните ти се към мен протягат
 и шепнат ми: „Ела ни докосни!“

Ела, любими, пий от мен забрава
изпий докрай любовния нектар!
Ела, догде съм пламък, млада, здрава,
ела, вземи ми любовта във дар!

* * *

В очите ти видях вълните на морето
В сърцето сетих слънчевия зной,
А твоята душа, безкрайна кат простора
Облъхна ме с любов, надежда и покой.

* * *

Морето своя бяс ще укроти
И вихрите ще секнат онемели,
Че като сън след орхидеи бели
Пред мен с усмивка се явяваш ти!

* * *

Нептун

Не знам дали Нептун е още жив
и може ли той бури да смирява.
Но твоя, мила, поглед мълчалив
стихиите и мене укротява.

В морето безбурно аз спокойно плувам
от пеперудени криле отнесен
на твоя образ нежен се люблювам
и като в блян те галя, моя песен.

Стихотворение Към Кирилъ Христовъ написах на млади години, когато бях увлечен силно към поезията, четях и изучавах народни песни, както и произведения на Христо Ботев, Пенчо Славейков, Иван Вазов и Кирил Христов, които ми бяха вдъхновители и образци. Преведох трагедията „Сид“ от Пиер Корней и „Британик“ от Жан Расин в римувани александрини, както са в оригинала. Стансите на Родриго от „Сид“ отпечатах в сп. Ученически подем (1938). Останалото не е печатано. Преводът на „Сид“ показах на Николай Лилиев, който остана доволен от него, особено от езика му. В сп. Прометей, редактирано от Александър Балабанов и Димитър Дечев, излезе през 1940 г. преводът ми на Хорацевото стихотворение „Към Мелпомена“², а в Църковен вестник четвъртата еклога на Вергилий, която се смята за предсказателна.

Кирил Христов ме увличаше с чистия си, ясен и много образен език. Поезията му е наистина „мислене в образи“. [...]

София, 22 декември 1986 г.

Йордан Заимов

Камъни и хора

В природата със камъни е пълно
какви не щеш, един от друг различни!
Един блести като звезда вечерна
и царската корона украсява;
на обработка други се поддават
и вещата ръка на майстор
чрез него дух и мисъл изразява,
а трети здрав, избират за градеж,

² Публикувано в сп. *Прометей*, бр. 6, год. III, 1939, с. 39.

че може сграда той да издържи;
и други има, дето не блестят
ни в работа, пък могат да послужат, -
тях всеки търси де да ги запрати
да не заемат мястото във двора.

И хората такива са изглежда.
Един тежи за хиляди глави,
властта му цяло минало владее
друг с мисъл и със смело дело
изпълва век и бъдеще гради,
а трети са кат камъни ненужни
ни за украса, работа и плод,
които други като вещь подритват
и гледат да се отърват от тях
като от зла натрапница муха.
Август 1958 г.

* * *

„Пиши и се не бой”,
написа не Радой³

Знай – имаш ли призвание
не чакай ти признание.

Най-често хубаво пришествие
Завършва с произшествие.

Той има хубав тик,
но не и хубав трик.

Не е добре да си камбур
И да говориш с каламбур.

³ Епиграми датиращи вероятно от 1980-те години. Машинопис.
Подчертаните думи са дело на автора.

Добре ли е да имаш алюзии
и да оставаш с илюзии?

Знай – по-добре е във водата видра;
отколкото в живота хидра.

Той водеше редовно лектората,
но гледаше неспирно ректората.

Когато злото в хората лекуваш,
не чакай за отплата да ликуваш.

Когато се излегнеш на надстройка
ще си получиш хубава настройка.

Нерядко постъпка с ефект
завършва с плачевен афект.

Ако роден си въртоглав
да станеш гледай вироглав
ще бъдеш високопоставен
отдето път те чака славен.

Ако се включиш във вихрушка,
ще стигнеш негли, до върхушка.

Стихове от 1980-те години

Стремеж

Той имаше призвание
и търсеше му звание,
затуй наместо слава
той стигна до провала.

Истината

Не лесно е всред гмеж невзрачна
ти истината да прозреш,
но щом я видиш става мъчно
на другите да я речеш.

* * *

Злочест е не този, който страда,
кой мъки прегръща си даже,
а който във ужас изпада,
щом правото трябва да каже.

* * *

Знай – дългата мисъл прилича
на дълъг проточил се път, –
мен нищо ме в тях не привлича
и двете ме само гнетят.

* * *

Злочест е който няма врагове,
той шава като рак и костенурка
и на възглавницата мечта си кове,
но тъй не зле за себе си живурка.

* * *

Петльов трипев

Трима петльовци гащати
на бунището сред двора
се събраха ранобудно
и подеха разговора.

– Ех, да мога, рече първи,
днеска да си клъвна зрънце
в гърлото ми, вярвай бога,
ще изгрее ясно слънце.

– Аз пък, кукуригна втори,
все едно – и жаден, гладен
на кокошчица да клекна
от душата си съм страден.

– Аз, изрече трети петлю,
искам зрънце и кокошка,
но и дружбата със всички
искам за душа подложка.

* * *

Трошици от залци

Думи и дрехи

Под дрехите човек прикрива лесно
какво таи дълбоко във сърцето,
но зад език не може да се скрий,
че мисълта излиза на лицето.

Добре ли, зле ли е облечен някой
и най-добре нагизден хубавец
рече ли дума-две личи какъв е –
дали е глупав или е мъдрец.

* * *

Обич

Тоз, който критика обича,
той трябва хумор да понася
и да търпи и не отрича
това, кое му не изнася,

че хуморът е блага язва,
която мярка не познава
и той с усмивка блага казва
туй, що пред него се явява.

* * *

Свободна воля

Човек си купил папагал
и радвал му се до възхита,
във клетка кротичко живял
и имал си съдба честита.

След време искал да избяга,
че в клетка тясна в изнемога
видял душата му се стяга
и тъй изпаднал във тревога.

И рано призори тогаз
в простора жадно отлетял,
но врабци клъвнали го в час
и зла съдба той в туй видял.

Тогаз си рекъл папагалът:
– Видях, че в клетка по-добре е,
там лоши работи не стават
и там се по-добре живее.

На Венко (Марковски)

За рождения му ден на 5 март 1980 г.⁴

На теб, поете мили,
за твоя ден рожден
желаем здраве, сили
и полет вдъхновен,

да пееш със надежда,
че в българския свят
навред ще е свободен
рождения ни брат –

нагдето поглед свърнеш
да сещаш, че тупти
едно сърце свободно
со мисли и мечти!

Вземи кат дар сърдечен
словата ни, поете,
що пращаме ти днеска
наместо китка цвете!

Бяла зима

Гората се превърна на старци беловласи
със хубави брадици – ледунки посребрени;
те приказка разказват за стари времена
и се усмихват тихо, от месеца огрени.
Зима 1984, гр. Чепеларе

⁴ Роден е на посочената дата през 1915 г. в Скопие, писател с особена съдба и житейски позиции. Ръкопис с бележка от Йордан Заимов: „връчено лично, с прочит“.

* * *

Ели, ели, ели планински,
в душата ми прохлада
със тихите ви вейки
със вейки на възбог зелени
и със снагите исполински
вий дишате успокоени
покой и радост до забрава
вий вливате в душата страдна
и упоявате неспирно
за полъх мисълта ми жадна.
1984 г.

* * *

Едва ли нявга жрец пред своя бог върховен
изпадал е в захлас, кога е изповядвал
на своето сърце най-светлите си чувства,
тъй като аз пред теб, изпаднал във забрава,
пред твойте колене изливам си душата
и без да промълвя, а само със въздишки
и с трепетно сърце опиянен ти казвам,
какво си ти за мен и колко те обичам.

* * *

Обичам по моята стряха
дъждец да се рони едва
и с тихия тропот в душата
да влива любими слова, -

те шепнат за тебе, любима,
че ти си до мене и аз
протягам неволно ръцете,
в прегръдка те хващам тогаз

и в унес несетен ний двама,
приспани от дъжд ромонлив,
се сливаме както на младост
в съня си желан и щастлив.
От Рим и Болоня, ноември 1984 г.

Пиета и Мойсей

О, тия мрамори студени
облъхват ме със топлота,
коя в душата ми попива
и ме изпълва с благодат,
изпадам в унес аз тогава
и сливам се во тоя миг
с душата на твореца техен,
с душата на творец велик,
че е могъл с велика сила
во камъка душа да влей,
да потуши неволи, скърби
и мисълта да завладей, -
той мрамора с любов е дялал
и образът е нейна плът,
ний виждаме се обновени
като да дишаме пръв път.
Рим, 4 ноември 1984 г.

* * *

Кога съм при тебе

Знай, аз съм при тебе, любима,
когато се пука зората,
когато с лъчите си първи
огряло е слънце гората,

когато о морския бряг се
разбиват⁵ вълните пенливи,
когато в простора небесен
се птиците гонят игриви,

когато прохлада вечерна
земята с любов приласкай
и месецът ясен и тъжен
яви се над нас да сияй,

когато нощта ни напуска
и слънцето пак ни зари,
в туй време при теб се намирам,
сърцето ти в мене гори.

Аз връщам се при теб

Аз връщам се при теб тъй както месец ясен,
Зареян в небеса облъчва пак земята,
тъй както пролетта, усмихната и нежна,
пристъпва пак при нас и сгрява ни душата,

тъй както блуден син, забравил майка, татко,
заскитал по света, се връща пак при тях,
тъй както у дома се връща буен момък,
неслучил в своя път, изпитал смъртен грях,

тъй както при овчар овчица заблудена
се връща с благодат и своя дом намира,
тъй както и вода, надето да тече,
потича пак натам, отдето тя извира.

⁵ В друга версия: се блъскат.

Но грешен аз не съм, не идвам да се кая,
и дето и да съм, при тебе аз се връщам,
покоят ми е в теб, във теб и любовта,
целувам те със страст и нежно те прегръщам.

* * *

Една надежда негли ми остава,
Че някъде под синьото небе
Ще се намери някоя морава
Злочестото сърце да погребее.
1984 г.

* * *

Аз пращам ти поздрави благи
от чужда и мила страна –
Италия, стара и нова
коя е по хубост една.

Захласвам се в книги старинни
и дишам им полъха пращен,
от който бих искал да вдишам
лъчици за къта домашен.

И в унес по минало славно
по мраморни стъпвам стъгди
и с чувства незнайни и чудни
изпълват се мойте гърди.

Но чувствавам как ме притегля
да бъда при свои отново
там дето родих се и растнах
и чуя пак родното слово
що беше, тъй казват, изкони
и ние неволно и волно
по негови ходим закони.
Болоня, 23 ноември 1984 г.

* * *

За Венко Марковски

На Венкови изпращам поздрав благ
от хубава Италия далечна,
която топли ми душата и сърцето
и със усмивка среща ме сърдечна.
Но гост е мил и драг до време само
и да се върне чака със надежда,
че от чужбина родната страна
по-мила и по-хубава изглежда.
Болоня, 23 ноември 1984 г.

Самодържец български⁶

Ти с разума не можеш да тежиш
неутешима скръб, която жлъчно
сърцето ти яде кат лешояд
тъй с камък не се заприщва само
неудържим поток.

О как звучат заканно твоите думи,
отчувани от пресния ти гроб!
Не може и земята да погълне
последни думи, въздъх и закани
изречени в предсмъртен час.

(Иван Владислав към паметта на Гаврил Радомир)

⁶ Без дата. Цар Гаврил Радомир е убит (1015 г.) по време на лов от братовчед си (Йоан) Иван Владислав. Незавършените стихове са отзвук от работата на езиковеда Йордан Заимов по Битолския надпис на Иван Владислав, публикуван през 1970 г.

СОНЕТИ

Сонетният цикъл има очарователен замисъл. Изграден е от четиринадесет сонета, форма, самата тя изградена от четиринадесет стиха, като поредицата е съставена на принципа на друга поетична форма, рондото, при което последният стих на предходния сонет, служи за начало на следващия. Ето някои от тях.

1. На изток вече сипва се Зората,
алеят плахи морни небеса,
трептят в светлик върхарите в гората,
ели блестят, окъпани в роса.

Без бури в сън морето си почива,
една вълна покоя му не буди,
оглежда се небето в него цяло,
във своя лик зазряло се в почуди.

Аз чувам го, от вятъра понесен,
лети навред химн бодър вдъхновен,
до мен достига кат вълшебна песен

и виждам как се ражда с тоя ден
на любовта ми образа чудесен,
а в него теб, мой ангел възделен!

6. Една вълна покоя му не буди,
заспало е морето в дрямка сладка,
самотни лодки, леки пеперуди
се носят по повърхността му гладка.

Небето е разстлало синя гръд,
излегнато над облаци заспали,
които като лебеди сред път
почивка кратка тука са си дали.

И в таз безспирна, знойна тишина
морето е за свежест зажадняло,
как иска то поне една вълна

да го облей по цялото му тяло.
Немей морето в своята синина
оглежда се небето в него цяло.

13. На любовта ми образа чудесен
закри в сън моите очи,
на пеперудени крила понесен,
когато всичко се смълчи.

– Но мойта обич будна е тогава,
тя плаща черен на нощта намята
и пред съня ти кротък се явява
като в молитва откровена, свята.

Над твоето чело тогаз се свежда
и, впила поглед бързо вдъхновен,
целява жадно, пълна със надежда,

сънят ти кротък, със мечти за мен,
във който своето щастие съглежда,
а в него теб, мой ангел възделен.

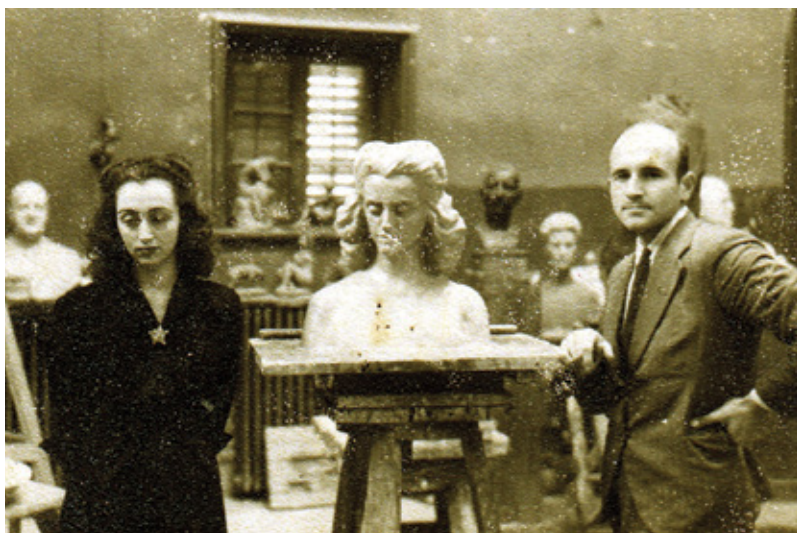
14. А в него, мой ангел възделен,
във своя сън аз виждам в краски нежни,
явяваш се сред нощ или сред ден
на синура на любовта безбрежни.

Когато съм далеч от тебе, мила,
и времето прегражда любовта ни,
в душата ми се сбира бодра сила
и със надежди ме към тебе кани.

Но щом настане час за нова среща,
за мене век е всеки минат ден,
тогаз кръвта бунтува се гореща

и мъка къпе разума студен,
а твоят образ с радост ме посреща
и храни със надежди обновен.

ИЗ АТЕЛИЕТО НА ЙОРДАН ЗАИМОВ

Йордан Заимов и неизвестният модел

Йордан Заимов и инж. Христо Станишев

Мраморен бюст на
актьора
Златан Кашеров

Гипсов бюст на
Златан Кашеров

Майка и син
(Василка и Велислав)
1952 г.

Велислав. 1952 г.

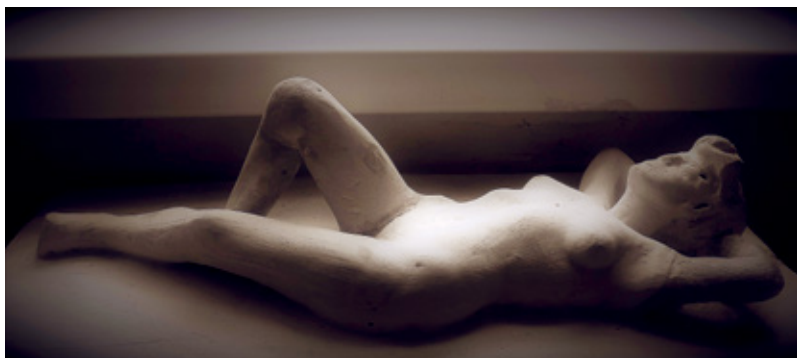

Георги Караиванов – писател

Непознатата

Голо тяло (снимка
Биляна Карастоянова)

Голо тяло

Димитър
Тъпков

Рая (снимка Биля-
на Карастоянова)

Рая (снимка Биляна
Карастоянова)

Бетовен. Барелеф
(снимка Биляна Карастоянова)

Иван Вазов. Барелеф
(снимка Биляна Карастоянова)

ИЗКУСТВОТО Е ЛЮБОВ

Избрани страници
от домашния архив на Йордан Заимов

Българска. Първо издание

Рая Йорданова Заимова: предговор и съставителство
Маргарита Любенова Серафимова: езикова редакция
Светломир Константинов Мариновски: художник на корицата
Снимки: Биляна Карастоянова

Формат: 60×90/16

Печатни коли: 9

ISBN 978-619-176-202-6